

Aardewerk van een Delfts gasthuis uit de Late Middeleeuwen

Een onderzoek naar laatmiddeleeuws aardewerk van
het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft

M. B. Langbroek

S0807451

BA Scriptie

Drs. E. J. Bult

Historische Archeologie

Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie

Leiden, 4 juni 2012

<i>Inhoudsopgave.</i>	Blz.
Dankwoord.	5
Inleiding.	6
Hoofdstuk 1 <i>Gasthuizen: ontwikkeling en onderzoek.</i>	10
<i>1.1 Zorg vóór de intrede van het Christendom.</i>	10
<i>1.2 Christelijke liefdadigheid in de vroege Middeleeuwen.</i>	12
<i>1.3 Wereldlijke macht in de late Middeleeuwen.</i>	15
<i>1.4 Gasthuizen vanaf de 16^e eeuw tot nu in vogelvlucht.</i>	19
<i>1.5 Archeologie van gasthuizen.</i>	21
Hoofdstuk 2 <i>Het Oude en Nieuwe Gasthuis Delft.</i>	24
<i>2.1 Historisch overzicht.</i>	24
<i>2.2 Archeologisch onderzoek.</i>	31
Hoofdstuk 3 <i>Het aardewerk grondig bekeken.</i>	40
<i>3.1 Methode.</i>	40
<i>3.2 Hoort het aardewerk wel bij het ONG?</i>	41
<i>3.3 Inventaris per baksel.</i>	44
<i>3.4 Algemeen beeld vroegste ONG aardewerk.</i>	66
Hoofdstuk 4 <i>Vergelijkingsmateriaal.</i>	72
<i>4.1 Aardewerk uit Delftse huishoudens.</i>	73
<i>4.2 Klooster Koningsveld.</i>	76

<i>4.3 Aardewerk uit een beerput van het Oude en Nieuwe Gasthuis.</i>	79
<i>4.4 St. Jans Gasthuis in Hoorn.</i>	83
<i>4.5 St. Catharina Gasthuis Leiden.</i>	86
<i>4.6 St. Mary Spital.</i>	89
<i>4.7 Het onderzochte aardewerk in context.</i>	91
Conclusie.	92
Samenvatting.	94
Summary.	95
Bibliografie.	96
Lijst van afbeeldingen, tabellen en bijlagen.	101
Bijlagen.	106
<i>Catalogus Aardewerk Oude en Nieuwe Gasthuis Delft.</i>	107

Dankwoord.

Deze scriptie zal nooit tot stand zijn gekomen zonder de inzet van de werknemers van de Archeologische Dienst van Delft, met name Epko Bult, die ook mijn scriptiebegeleider is geweest. Hij was degene die me toegang gaf tot het aardewerk van het Oude en Nieuwe Gasthuis Delft en elke week weer nieuwe suggesties voor literatuur deed. Ook maakte hij tijd vrij om zoveel mogelijk van mijn vragen te beantwoorden en onderzoeksideeën te suggereren. Het is erg prettig geweest om de vrijheid te hebben gekregen gebruik te kunnen maken van de voorzieningen van de Archeologische Dienst Delft, en het heeft het onderzoeksproces aardig doen opschieten. Ook wil ik Mariëlle van Marrewijk bedanken; zij zette me regelmatig op een nieuw onderzoekspoor. Voor de foto's die gemaakt zijn gaat mijn dank uit naar Paul van de Peppel, van hem heb ik geleerd hoe op professionele wijze aardewerk te fotograferen.

Bedankt!

Mette

Inleiding.

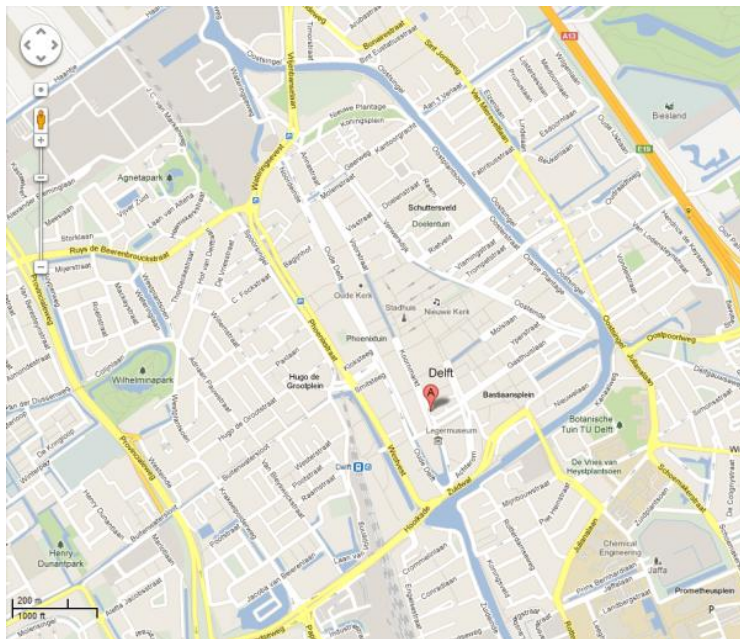
Het onderzoek concentreert zich op het vroegste aardewerk van het Oude en Nieuwe Gasthuis (ONG) van Delft dat vanaf de 13^e tot en met de 20^e eeuw heeft gelegen aan de Koornmarkt te Delft (afb.1). Het ONG is het enige gasthuis in Nederland dat zeven eeuwen lang op dezelfde plek heeft bestaan.

Afbeelding 1: Kaart van Delft en positie Delft in Nederland. Positie Delft is met rode stip gemarkeerd (naar GoogleMaps 2012).

Gasthuizen werden in de Middeleeuwen gesticht uit noodzaak, beide geestelijk en lichamelijk; het verlenen van *hospitalitas* of gastvrijheid aan reizigers, hulpbehoevenden, zieken en armen lag diep verankerd in de christelijke cultuur. Daarom zijn middeleeuwse gasthuizen tot aan de reformatie vaak verbonden geweest met de geestelijkheid. Deze zorg werd niet per se uitgeoefend uit mensenliefde, maar uit eigenbelang; ter voorkoming van rampen en onheil wegens de weinige medische kennis die periode en voor de eigen zielenheil (Boschma-Aarnoudse 1998, 17-18). Zij die de zeven werken der barmhartigheid naleefden, namelijk de hongerigen spijzen, de dorstigen laven, de naakten kleden, de vreemdelingen herbergen, de zieken verzorgen, de gevangenen bezoeken en de doden begraven, zouden God gunstig stemmen en zo een plaatsje in de hemel bemachtigen (Vermeulen 2006, 183).

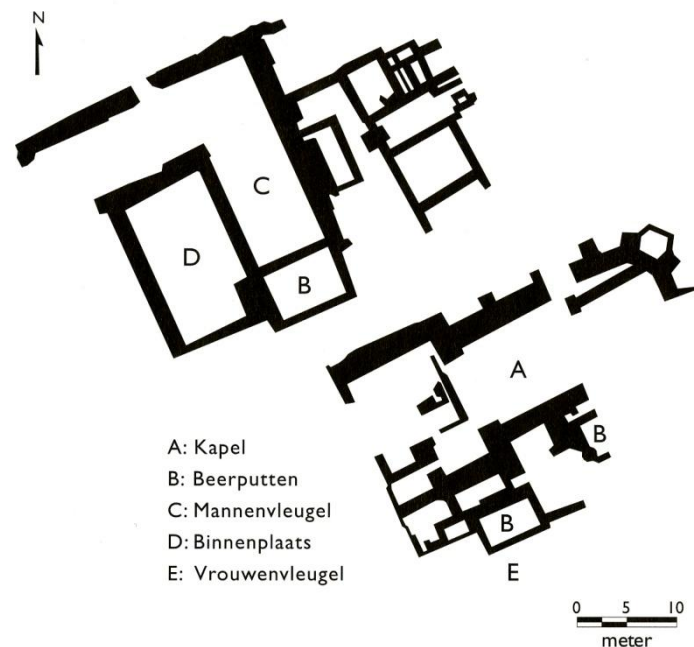
Het ONG is in 1252 gesticht vanuit het Premonstratenzer klooster Koningsveld dat langs de Schie bij Delft lag. Het was een klooster met een dependance binnen de nieuwe stadsmuren van Delft, die sinds 1246 stadsrechten genoot. Bij deze vestiging die aan de Koornmarkt lag (afb.2) werd een opvang voor zieken en minderbedeelden ingericht, zoals in die periode ook bij de Premonstratenzers gebruikelijk was onder de noemer *caritas*, liefdadigheid (Oosterbaan 1954, 11). Aan de Koornmarkt ontwikkelde het Oude en Nieuwe Gasthuis zich door de eeuwen heen tot het ziekenhuis dat in 1968 een betere huisvesting buiten het centrum van Delft kreeg.

Afbeelding 2: Kaart van Delft. De positie van het Oude en Nieuwe Gasthuis aan de Koornmarkt is aangegeven met de letter A (GoogleMaps 2012).

Over de eerste twee eeuwen van het bestaan van het Oude en Nieuwe Gasthuis Delft is weinig bekend. Dit komt mede door een gering aantal behouden historische bronnen door toedoen van de stadsbrand in 1536, maar ook door het tot nu toe uitblijven van de publicatie van het archeologisch onderzoek naar het gasthuis aan de Koornmarkt te Delft door de plaatselijke archeologische dienst uit de jaren 1985, 1986, 1987 en 1992. Momenteel is deze dienst bezig om oud aardewerk zoveel mogelijk uit te werken om toekomstig beleid ten aanzien van het omgaan met archeologische resten in de binnenstad te onderbouwen. Dit onderzoek heeft uitgewezen dat het Oude en Nieuwe Gasthuis inderdaad sinds de 13^e eeuw aan de Koornmarkt te Delft gevestigd is geweest (afb.3); van een kapel en ziekenzaal zijn meerdere fasen aangetroffen (Vermeulen 2006, 187). Ook andere delen van het gasthuisterrein zijn archeologisch onderzocht, waar naast andere bebouwing ook veel aardewerk werd gevonden.

In het kader van het archeologisch beleid ten aanzien van het uitwerken van oude waarnemingen en opgravingen vormt het ONG een speerpunt. In deze scriptie wordt het vroegste aardewerk van het Oude en Nieuwe Gasthuis bestudeerd, en dit wordt vervolgens vergeleken met het aardewerk van andere gasthuizen in Nederland en Engeland om meer inzicht te krijgen in het ONG in de periode 1250 tot 1450. Het jaar 1250 is gekozen omdat rond dit jaartal het ONG werd gesticht. In het tweede kwart van de 15^e eeuw werden de vroegere kapel en ziekenzaal op het gasthuisterrein werden vervangen door grotere exemplaren. Deze periode is in de publicatie van het menselijk skeletmateriaal van het grafveld op het gasthuisterrein eveneens gebruikt en lijkt een voor de hand liggende keuze gezien de omvang van de toenmalige verbouwing (Onisto *et al.* 1998, 5).

Afbeelding 3: Overzicht aangetroffen fundamente Oude en Nieuwe Gasthuis Delft (Vermeulen 2002, 187).

Het vroege aardewerk dat is gedetermineerd werd niet bij de kapel of ziekenzaal zelf aangetroffen. Het werd gevonden in het stuk grond ten noordwesten van de toenmalige kapel en ziekenzaal, waarvan voor de periode 1250-1450 nog geen duidelijke functie bekend is. Het aardewerk kwam uit put 3 van de opgraving ONG'86, waar in de diepere vlakken, onder de latere mannenzaal, vooral afvalkuilen en andere sporen werden aangetroffen. Na een uitgebreide inventaris van het vroege aardewerk uit deze sporen en de vergelijking ervan met andere gasthuizen kan antwoord gegeven worden op de volgende probleemstelling en vragen:

1. *Probleemstelling:* Het is nog relatief onbekend wat we ons precies bij de materiële overblijfselen van een middeleeuws gasthuis in een opkomende laatmiddeleeuwse stad moeten voorstellen. In deze scriptie zal een poging tot opheldering worden gedaan door te kijken naar het aardewerk dat bij het Delftse gasthuis is aangetroffen.

2. *Centrale vraag:* Wat kan het aardewerk van een laatmiddeleeuws gasthuis zoals het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft ons vertellen over de ontwikkeling van gasthuizen uit deze periode?

Deelvragen:

1. Welke aardewerksoorten komen voor bij het ONG in de periode 1250-1450 en wat zijn de kenmerken hiervan?
2. Uit welke vormen bestaat het ONG aardewerk uit de periode 1250-1450?
3. Zijn er meerdere fasen te herkennen binnen deze periode en hoe dateren zich die?
4. Geeft het vroege aardewerk uit put 3 van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft inzicht in de toenmalige functie van dit stuk grond voor het gasthuis in de periode 1250-1450?
5. Hoe verhouden deze vormen zich met gewone huishoudens uit deze periode?
6. Welk aardewerk werd gevonden bij archeologisch onderzoek naar andere gasthuizen en lijkt het ONG aardewerk te passen in de traditie van ander gasthuisaardewerk?

Voordat deze vragen worden beantwoord zal in het volgende hoofdstuk eerst worden ingegaan op de geschiedenis en de archeologie van gasthuizen in het algemeen, om het gedane onderzoek in een breed kader te kunnen plaatsen. Daarna worden de geschiedenis en het archeologisch onderzoek van het Oude en Nieuwe Gasthuis Delft onder de loep genomen. Vervolgens wordt de inventaris van het aardewerk gemaakt en de vergelijking daarvan met andere gasthuizen om daarna te eindigen met de beantwoording van de hiervoor opgestelde vragen.

Hoofdstuk 1 Gasthuizen: ontwikkeling en onderzoek.

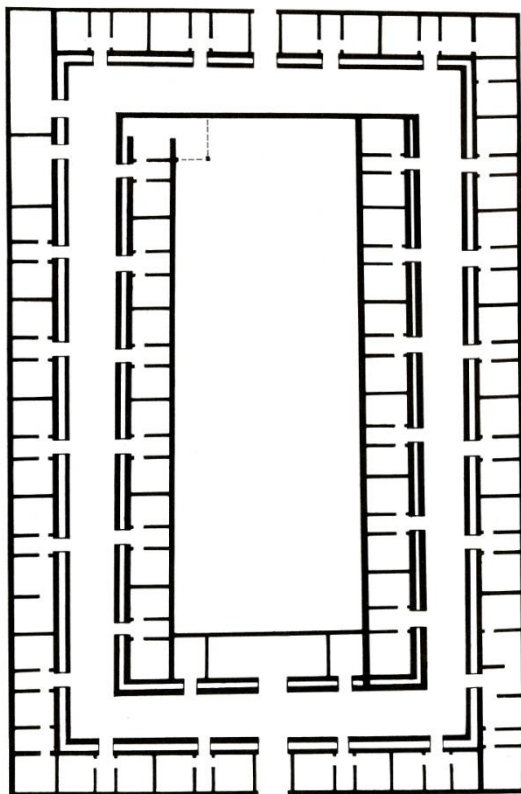
Onderzoek naar gasthuizen is een multidisciplinaire taak die zowel historici, medici en archeologen aan het hart gaat. Het is lastig een overzicht te geven van de brei aan informatie die deze drie groepen in de loop der jaren hebben verzameld. Samenwerking zou een fantastisch scala aan informatie kunnen opleveren. Helaas gebeurt dit nog erg weinig. In dit hoofdstuk wordt eerst een overzicht van de ontwikkeling van gasthuizen in Noordwest-Europa gegeven. Vooral de periode 500 tot 1500 wordt uitgelicht, omdat deze het meest relevant is voor het onderzoek naar het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft. Daarna wordt de archeologie van laatmiddeleeuwse gasthuizen behandeld.

1.1 Zorg vóór de intrede van het Christendom.

Zolang er mensen zijn is men opzoek geweest naar manieren om ziektes de baas te worden. Dat ging niet altijd op een wetenschappelijke manier, maar vaak in combinatie met godsdienst. Ziektes en handicaps zijn lange tijd beschouwd als een straf van God of goden, en konden alleen echt worden genezen door gebed, offers en boetedoening. Zo brachten de oude Grieken een bezoek aan de tempel om te bidden en te offeren voor het voorkomen en/of genezen van ziektes. De publieke plicht om hulpbehoevenden op te vangen bestond nog niet, medeleven werd gezien als een slechte en irrationele karaktertrek (Risse 1999, 44). Mensen met een aandoening waren daarom aangewezen op de zorg van vrienden en familie; zorg was een private aangelegenheid. Medische kennis was slecht en medici baseerden zich slechts op de humorenleer, ontwikkeld door de Griek Hippocrates. Volgens deze Griek werd men ziek als er een tekort of een teveel van één van de vier soorten vloeistoffen in je lichaam was. Deze vier vloeistoffen of humoren waren: gele gal, zwarte gal, bloed en slijm. Door de balans van deze stoffen te herstellen kon de patiënt genezen.

Toen een aandoening werd beschouwd als iets waar alleen bovennatuurlijke krachten vat op hadden, ontging het nut van een publieke zorginstelling of ziekenhuis de mensen. Dit veranderde als in een religie de waarden voor sociale zorg opgenomen werden: zo hadden Egyptische tempels al plaats voor onderdak en voedsel voor de minderbedeelden. Volgens de Egyptische religie was deze liefdadigheid essentieel voor een goed leven na de dood. Deze van oorsprong Egyptische waarden vonden later ook hun plaats in de christelijke goede werken der barmhartigheid: de hongerigen spijzen,

de dorstigen laven, de naakten kleden, de vreemdelingen herbergen, de zieken verzorgen, de gevangenen bezoeken en de doden begraven (Risse 1999, 44-45).

Afbeelding 4: Plattegrond van een Romeins militair valetudinarium bij Inchtuthill, Perthshire, Engeland (Orme & Webster 1995, 16).

De eerste echte zorginstellingen waren de Romeinse *valetudinaria*, ziekenhuizen die ontstonden door de behoefte aan een plek om ofwel slaven ofwel gewonde soldaten van het Romeinse leger te verzorgen. Omdat de populatie afnam werden zieke slaven niet langer achtergelaten maar verzorgd: slaven waren namelijk een onmisbare groep voor de vroeg-Romeinse economie. Bovendien hadden slaven en soldaten geen familie om zich heen die hen op konden nemen zoals dat traditie was bij zieke mensen in die periode. *Valetudinaria* ontstonden dus in Romeinse forten (militaire *valetudinaria*) en in grote huishoudens (civiele *valetudinaria*) die slaven hielden. Het vroegst ontdekte militaire *valetudinarium* werd gebouwd

te Haltern, Duitsland, in 9 AD en deze militaire ziekenhuizen verdwenen pas weer op het moment dat de soldaten niet meer nodig zijn en de Romeinse neergang zijn intrede maakt. In de tussentijd was deze militaire zorg gestandaardiseerd en professioneel geworden. Er is een aantal van deze ziekenhuizen opgegraven bij Romeinse forten, vooral in Duitsland en Engeland: ze bestonden uit lange gangen waar kleine kamers aangrenzen (Orme & Webster, 15)(afb. 4). Er lag een grote nadruk op verpleging en natuurlijke heling, met de leer der humoren van Hippocrates op de achtergrond.

Civiele *valetudinaria* na het jaar 80 zijn niet bekend. Deze slavenziekenhuizen waren heel anders dan hun militaire equivalenten: het ging er puur en alleen om het zo snel mogelijk op de been helpen van de slaven, niet om de individuele verzorging waaraan in die tijd zoveel waarde werd gehecht. Deze instellingen hadden geen eigen gebouw, maar bevonden zich in het wooncomplex zelf, waar een speciale verzorgingsruimte werd

ingericht. De omslag naar een publiek ziekenhuis werd in het West-Romeinse Rijk nooit gemaakt: de burgers bleven het traditionele systeem van thuiszorg en tempelbezoek aanhouden (Risse 1999, 44-56).

1.2 Christelijke liefdadigheid in de vroege Middeleeuwen.

Toen het Christendom zijn intrede maakte in Europa bracht het de oude Egyptische waarden van sociaal welzijn met zich mee die zich richtten op hulp aan armen, zieken en ouderen. Iedere christen was verplicht de zeven werken der barmhartigheid na te leven om zo een plaats in de hemel te verdienen. Het was dus erg belangrijk de behoeftigen en de zieken te helpen. Het moet duidelijk zijn dat de christelijke leer een scherpe lijn trok tussen geloofspraktijk en geneeskunde: het doel van de hulp aan behoeftigen was niet het lichaam te redden maar de onsterfelijke ziel. Lichamelijk lijden moest zelfs worden gewaardeerd als een gunst van God. Ziekte werd namelijk beschouwd als Gods wil en men mocht niet tegen Zijn wil ingaan. Geneeskundig handelen was daarom een vijand van de christelijke opvattingen, een teruggang naar het heidens verleden. De christelijke liefdadigheidscentra die vanaf het eerste christelijke uur werden gesticht, de godshuizen waar armen en andere behoeftigen terecht konden voor onderdak, werden dus niet opgericht om armoede en ziektes uit de wereld te helpen. De armen en zieken waren juist een noodzakelijk element in de samenleving, zonder hen kon men nooit de zeven werken der barmhartigheid naleven (Querido 1967, 7-9).

Locatie.

Deze eerste gasthuizen in West-Europa ontstonden eind 4^e, begin 5^e eeuw, vooral op de plaatsen waar het Christendom zich het sterkst concentreerde: de kloosters. Andere locaties waar af en toe een gasthuis werd gesticht waren drukke kruispunten van handelswegen, bij de belangrijkste rivierovergangen (Querido 1967, 10), aan de rand van steden, bij bisschoppelijke paleizen en bij bergpassen (Risse 1999, 106). In Oost-Europa bestonden deze opvangplaatsen al langer: in het Byzantijnse rijk bestond sinds de 3^e eeuw al een complex netwerk van deze *xenones*, *xenodocheia* (opvanghuizen voor armen) en *nosokomeia* (ziekenhuizen). De reden hiervoor is waarschijnlijk dat het Oost-Romeinse Rijk veel meer verstedelijkt was dan West-Europa in dezelfde periode. Bovendien zorgden de Germaanse invasies in West-Europa ervoor dat de weinige steden leegliepen: langzaam verviel het vroegere West-Romeinse Rijk in een rurale samenleving waar alleen de kloosters een vorm van zorg aanboden. Alleen een aantal steden in Italië

zoals Rome (397) en Ostia (begin 5^e eeuw) had al relatief vroeg een gasthuis (Risse 1999, 94-95). In Lyon ontstond het eerste gasthuis in 542. In 660 ontstond er een in Parijs, in 794 in St. Albans bij Londen en in Rome werd in het jaar 800 nog een gasthuis gesticht aan de Tiber (Querido 1967, 10).

Armenzorg was oorspronkelijk een zaak van de kerk: ieder bisdom moest de plaatselijke armen verzorgen en deze zorg bekostigen. De kloosters waren daarvoor uitermate geschikt en er zelfs toe verplicht: op de Synode te Aken in 816 en 817 werd besloten dat ieder klooster een klein hospitium of *xenodochium* moest hebben om onderdak te kunnen bieden aan armen, ouderen, reizigers en zieken (Risse 1999, 95). Ook pelgrims vonden onderdak in de gasthuizen van kloosters: herbergen bestonden nog niet in de vroege Middeleeuwen. Naast een plek voor armenopvang was in elk klooster tevens een klein ziekenhuis aanwezig, waar zieke en oude monniken verpleegd konden worden. Kloosters stonden vaak in een heidense omgeving en hadden tevens als taak de missie op zich te nemen. Het feit dat juist hier ook opvang en onderdak aangeboden werd aan behoeftigen uit de lokale bevolking kwam natuurlijk goed uit voor het verspreiden van het woord Gods. Gasten werden namelijk opgevangen volgens de regels van de desbetreffende kloosterorde: vaak werden de voeten van de gasten gewassen, voedsel en drank werden uitgedeeld en er werd samen godsdienst uitgeoefend (Querido 1967, 10). In de vroege Middeleeuwen had de kerk dus alles voor het zeggen wat betreft ziekenzorg en armenopvang. Sterker nog, kloosters waren de enige plekken in Europa waar men tussen de 5^e en de 10^e eeuw medische kennis kon opdoen: het eerdere strenge beleid tegen het beoefenen van geneeskunde werd niet langer gevolgd. Men mocht ondanks het feit dat ziektes veroorzaakt werd door het plegen van zonden toch fysiek lijden proberen te verzachten (Risse 1999, 95).

Vorm.

De vroegste gasthuizen boden waarschijnlijk plaats aan vijftien tot dertig gasten en/of zieken (Risse 1999, 99). Soms waren kloostergasthuizen zo groot dat ze enkele honderden gasten op konden nemen. Een kloostergasthuis was gewoonlijk een losstaand rechthoekig gebouw op het kloosterterrein met een centrale haardplaats met aansluitende kamers waarin bedden stonden. In elk bed konden dan twee tot drie gasten logeren. Soms was het één open ruimte met centrale haard met banken eromheen en bedden tegen de muren geplaatst. In sommige gasthuizen sliepen de gasten helemaal niet op bedden maar gewoon op de vloer waar een laagje stro op lag. Een gat in het dak zorgde voor het ontsnappen van rook. Vaak waren er een aparte

keuken en vertrekken voor het personeel. Voor de gasten in het gasthuis, de pelgrims, ouderen en arme daklozen, was er dus een slaapplek en een maaltijd beschikbaar. Mocht de gast uitgeput of ziek zijn konden ze tijdelijk worden opgenomen in het ziekenhuis van het desbetreffende klooster. Qua medische verzorging waren de middeleeuwen nog steeds aangewezen op Hippocrates' humorenleer. Aderlaten werd beschouwd als belangrijkste genezende middel naast het bidden van gebeden en het lezen van de bijbel. Piskijken vertelde de medicus of *infirmarius* van het klooster wat er mis was met de patiënt, die daarop een aderlating onderging op een bepaalde plek op

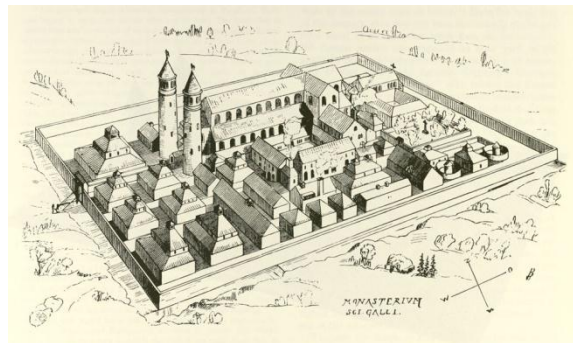

Afbeelding 5: Typisch vroege gasthuisbouw, een vroeg lepra-hospitaal aan de kapel van St. Maria Magdalena net buiten Cambridge (Orme & Webster, 28).

het lichaam. Nadruk lag dus nog steeds op de natuurlijke genezing van de patiënt: het ging niet om het lichaam maar om de ziel van de zieke (Risse 1999, 94-106). De meeste ziekenhuizen hadden de vorm van een kerk (afb. 5) waar elke zieke in een bed naast een raam kon liggen. Vaak keken alle bedden uit op een centraal altaar of een centrale kapel, zodat de zieken toch konden participeren in de vele religieuze ceremonies (Risse 1999, 98).

St. Gall.

Het klooster St. Gall bij de stad Konstanz aan het Bodensee net over de Duitse grens in Zwitserland is een mooi voorbeeld van een klooster met ziekenhuis en gasthuis. Dit benedictijner klooster werd gesticht in het jaar 719 door Otmar, een bekeerde Alleman. Vanaf het eerste uur was hier al een plek voor vijftien tot dertig behoeftige armen.

Afbeelding 6: Model van St. Gall in de 9^e eeuw, gebaseerd op de bewaard gebleven plattegrond uit die periode (Rahn 1876, 87-98).

Het gasthuis was een rechthoekig gebouw met een centrale hal en haard waar banken omheen stonden. Aan beide kanten van de centrale hal waren kamers ingericht met enkele bedden. Het ziekenhuis was vergelijkbaar met deze indeling: ook hier ging het om een apart gebouw met een centrale hal en haard. Deze hal gaf toegang tot een kast waar medicijnen werden opgeslagen en er grensde een kleine ziekenzaal aan, waar

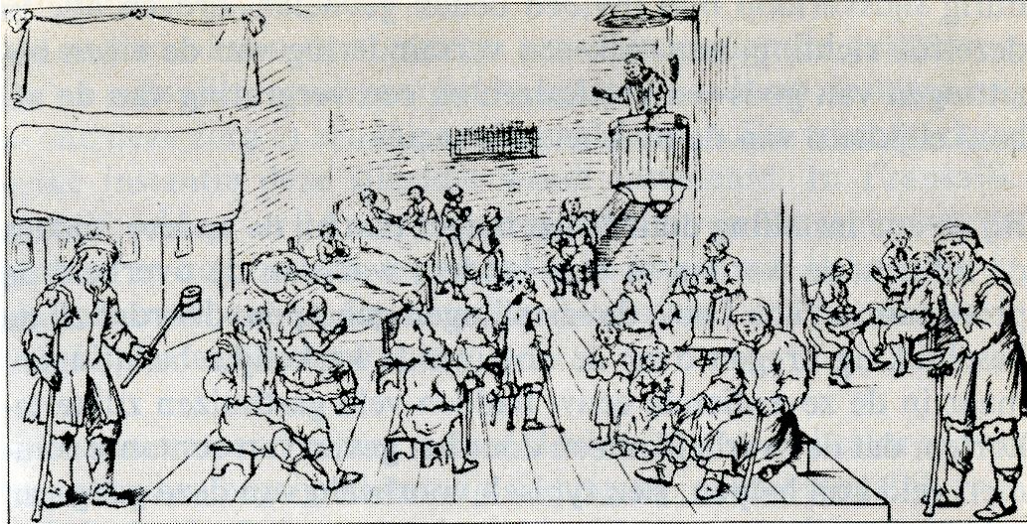
ernstig zieke armen en monniken continu geobserveerd konden worden. Ten westen van het ziekenhuis stond een gebouw voor het plegen van aderlatingen en ten oosten een kruidentuin om grondstoffen voor medicijnen ter plaatse te hebben (Risse 1999, 98-99).

1.3 Wereldlijke macht in de late Middeleeuwen.

De overmacht van de kerk betreffende armenopvang en ziekenzorg hield niet langer stand vanaf de 11^e eeuw, toen de Europese populatie toenam en verstedelijking sterk optrad. De kleine gasthuizen bij kloosters konden niet meer voldoen aan de vraag naar zorg en opvang omdat steden overstromden met behoeftigen en de inkomsten van de kloosters zelf terugliepen: de nieuwe ingewikkeldere sociale en economische condities waaraan de Europese populatie werd blootgesteld vroegen om een alternatief. Steeds meer waren het de steden, gilden, graven en andere adellieden zelf, de wereldlijke macht, die gasthuizen gingen stichten of in ieder geval meer invloed gingen uitoefenen op de bestaande gasthuizen. Op het Concilie van Clermont in 1130 werd zelfs besloten dat broeders en zusters uit kloosters geen geneeskunde meer mochten beoefenen, het zou ze afleiden van hun spirituele doeleinden (Risse 1999, 153). Gasthuizen kwamen vanaf dat moment steeds losser te staan van kloosters. Het medisch personeel werd nog wel door de kloosters geleverd: de medische kennis was vooral daar aanwezig. Er was nog geen sprake van een gasthuisarts, de stadschirurgijn zou hoogstens een enkele keer op bezoek zijn gekomen. Pas vanaf de 13^e eeuw werden sporadisch chirurgen en dokters ingehuurd door gasthuizen. Het medisch personeel had vooral een verplegende en verzorgende taak. Ook was er vaak een kapelaan of andere geestelijke aanwezig, die onder andere de bewoners de biecht afnam, als zielzorger en begeleider van het personeel optrad en missen las voor degenen die een en ander aan het gasthuis hadden gedoneerd. Hij was de figuur in wie het geestelijk leven van het gasthuis zich concentreerde (Oosterbaan 1954, 43). Het beheer en de bezittingen van gasthuizen werden gedragen door de wereldlijke macht: gasthuismeesters en gasthuiscolleges werden speciaal hiervoor door de steden aangesteld. Zij kregen naarmate de jaren vorderden de gehele leiding over deze christelijke liefdadigheidsinstellingen (Querido 1967, 11-12).

Locatie en vorm.

Door deze ontwikkelingen ontstonden gasthuizen steeds minder bij kloosters en steeds meer aan de rand van steden op ongebruikte percelen. Waarschijnlijk werden ze niet zozeer aan de rand van steden geplaatst ter voorkoming van verspreiding van besmettelijke ziekten, want daar had men toentertijd nog geen weet van, maar om zwervers en andere passanten die zo nu en dan in gasthuizen neerstreken buiten het centrum te houden om overlast te voorkomen. Tevens was er aan de randen van steden genoeg ruimte om meerdere gebouwen neer te zetten en bijvoorbeeld een paar melkkoeien te houden of brood te bakken. Veel gasthuizen probeerden op deze manier een vorm van zelfvoorziening te behouden, zoals dat in de kloosters gebruikelijk was. De oorspronkelijke gasthuiszaal had de vorm van een kerk en had een altaar, maar was zo ingericht dat er een aantal mensen konden leven. Naarmate een gasthuis groter werd ontstond er behoefte aan meerdere zalen en verdween het altaar. Vaak werd er dan een

Afbeelding 7: Dienst in de gasthuiskerk van het Amsterdamse Binnengasthuis in 1630 . Achterin liggen de bedlegerigen, die zo alsnog de mis konden bijwonen (Querido 1967, 67).

aparte gasthuiskapel gebouwd: God werd nog steeds beschouwd als de belangrijkste heilmeester (afb. 7). Omdat gasthuizen steeds meer mensen konden opvangen werden het steeds complexere instellingen: elke groep behoeftige mensen kreeg een eigen gebouw. Zo waren er vaak een ziekenzaal, een tijdelijk opvanghuis of *baaierd* voor zwervers en pelgrims en een armen- en ouderenopvang. Deze verschillende bouwwerken verschilden nauwelijks van elkaar qua vorm: middeleeuwse gasthuizen uit West-Europa verschilden alleen van elkaar in grootte (Querido 1967, 26). Vaak waren het rechthoekige gebouwen met een regelmatige inrichting: zalen met langs de wanden bedden of bedsteden (afb. 8). Deze verbouwing naar uitgebreidere gasthuisinstellingen vond in veel steden plaats in de eerste helft van de 15^e eeuw.

Afbeelding 8: ziekenzaal van het Catharijne Convent in Utrecht, vóór 1635. Deze afbeelding geeft een helder beeld van de inrichting van ziekenzalen aan het eind van de Middeleeuwen (Vermeulen 2002, 130).

Functie.

Men moet zich niet vergissen in de functie van de gasthuizen: geen middeleeuwer had de indruk dat een zieke zou genezen bij opname in zo'n instelling. De ziekenzaal had geen functie als ziekenhuis zoals dat vandaag de dag het geval is: pas vanaf de 18^e eeuw werden acut zieken opgenomen. In de late Middeleeuwen werden mensen in een gasthuis opgenomen omdat ze invalide, oud en arm waren en behoefte hadden aan eten, een rustplaats, warmte en licht. Diegenen onder hen die ziek waren, werden zolang dat nodig was verpleegd in de ziekenzaal, als er een aparte ziekenzaal was. Gasthuizen hadden dus op de eerste plaats opvang als functie en waren niet per se speciaal voor zieken bestemd. Voor veel mensen was het gasthuis een plek waar ze hun laatste levensdagen op een relatief aangename manier konden slijten (Querido 1967, 12).

Gasthuizen waren in principe voor armen bestemd, al konden mensen zich ook inkopen: deze proveniers kregen toegang en verzorging in ruil voor een som geld of andere gift aan het gasthuis. Sommige inwoners verdienden hun plaats door verschillende hand- en spandiensten aan de instelling te verlenen. Deze inwoners kwamen te wonen in een speciaal proveniersdeel van het gasthuis. Dit 'verhuren' van verzorging was een belangrijke inkomstenbron voor gasthuizen (Querido 1967, 13).

In de baaierd, ook wel als bayerd, baaijerd of passantenhuis geschreven, werden zwervers, passanten en pelgrims opgenomen die het zich niet konden veroorloven om in een herberg of ander logement de nacht door te brengen. Hier kregen zij een maaltijd en een slaapplek. Ook werd tijd gestoken in de geestelijke opvoeding van de passanten: tijdens religieuze feestdagen werd door het personeel iets van de waarde van die feestdagen aan de gasten doorgegeven (Oosterbaan 1954, 71-72). Zij mochten maximaal één tot drie nachten blijven, afhankelijk van de instelling, omdat deze mensen over het algemeen een bron van overlast voor de stad waren (afb. 9). In de baaierd golden dan ook strenge regels

Afbeelding 9: Poort van de Baaierd van het Binnengasthuis in Amsterdam, 18e eeuw. Boven de deur staat het volgende geschreven: 'Drie nachten langer niet herberg ik die 't behoeft en hou de vierde uyt de scoisters en geboeft' (Querido 1967, 15).

voor de gasten: ze moesten tussen bepaalde uren binnen komen en moesten voor een volgend bezoek een aantal weken elders zijn geweest (Oosterbaan 1954, 64; Querido 1967, 14). Op de slaap-zalen, waar mannen en vrouwen apart sliepen, was geen verlichting aanwezig, zodat de gasten geen schade konden aanrichten en niet konden dobbelen of brand stichten (Oosterbaan 1954, 76-76).

Pest- en leprozenhuizen.

Vanaf de 14^e eeuw werden de gasthuizen steeds selectiever in het opnemen van nieuwe mensen: diegenen die leden aan lepra, besmettelijke ziektes hadden, kreupel waren, zwanger waren of een geestelijke afwijking hadden werden geweigerd aan de poort. Soms werd er zelfs een leeftijdslimiet uitgeschreven: kinderen en ouderen werden dan niet meer opgenomen. Reden hiervoor was het feit dat deze patiënten vaak voor langere tijd een bed bezet hielden wat een kostbare aangelegenheid voor een gasthuis was. Sommige gasthuizen stelden als voorwaarde om voor onbepaalde tijd opgenomen te worden dat de patiënt ter compensatie zijn bezittingen aan het gasthuis naliet. Na verloop van tijd bestond de grootste groep inwoners van gasthuizen uit deze gepensioneerden. Houders van gasthuizen begonnen de instellingen steeds meer uit te

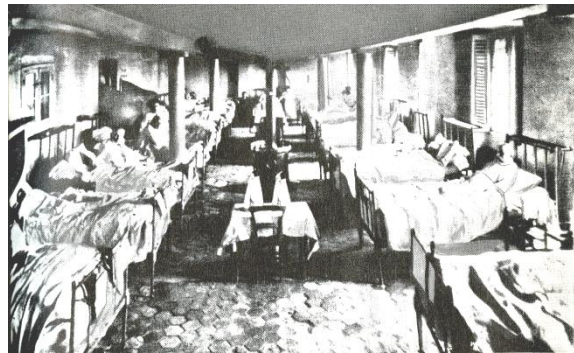
buiten voor persoonlijk gewin en de consequentie hiervan was dat gasthuizen bij voormalige donateurs in diskrediet kwamen. Men geloofde niet dat door te doneren aan een corrupte instelling de zielenheil kon worden afgekocht. Daarom werd in 1311 op de Concilies van Wenen en Ravenna een eind gemaakt aan het beheer van gasthuizen en hospitalen door de kerk: clerici mochten geen persoonlijk gewin uit gasthuisbedrijven halen. Tevens had de 14^e eeuw geen gunstig economisch klimaat: het begin van de Honderdjarige Oorlog en de verspreiding van ziektes als melaatsheid (lepra) en de pest hadden hier grote invloed op. Doordat er steeds meer mensen slachtoffer werden van pest en lepra door de toename van handel binnen het Europese continent ontstond de behoefte deze mensen van de rest van de samenleving te scheiden. Om die reden werden de eerste pesthuizen in de steden en leprakolonies buiten de steden gesticht. Sommige gasthuizen gaven hun algemene opvangfunctie op en specialiseerden zich in lepra, pest of geesteszieken (Risse 1999, 153-156). Deze functioneerden ongeveer hetzelfde als andere gasthuizen, maar specialiseerden zich in pest- en lepralijders. Men begon langzamerhand het nut te zien van het afzonderen van deze zieken, al berustte dit niet op rationele motieven: er werd inmiddels gedacht dat ziektes zich manifesteerden door het inademen van slechte lucht (Querido 1967, 125). Er zal hier niet verder worden ingegaan op het functioneren van de pest- en leprozenhuizen.

1.4 Gasthuizen vanaf de 16^e eeuw tot nu in vogelvucht.

In de 16^e eeuw veranderde veel voor gasthuizen. De armoede steeg tot ongekende hoogte en door de omslag van het katholieke naar het protestantse geloof kreeg het begrip liefdadigheid een heel andere betekenis en was in ieder geval niet meer religieus van aard. De gasthuizen waren niet langer instellingen die de christelijke goede werken der barmhartigheid probeerden na te leven, maar een broodnodige voorziening aangestuurd door de lokale overheid. Er werden colleges gevormd van regenten en regentessen die het voor het zeggen kregen in de gasthuizen. Niet iedereen die vroeger in aanmerking kwam voor een plekje in het gasthuis werd nog toegelaten: er werden geen vreemdelingen meer opgenomen, proveniers en valide armen waren ook niet langer welkom. Deze mensen werden in aparte ouderinstellingen ondergebracht. Alleen mensen uit de vier groepen 'ware armen' hadden nog recht op toegang tot een vorm van zorg. Dit waren de wezen, de leprozen, de hulpbehoevende ouderen en de huisarmen. Voor elk van deze groepen werd een specifiek soort zorg ontworpen. In gasthuizen kwamen vooral nog invalide mensen terecht: in deze periode werden dan

ook voor het eerst gasthuischirurgijns en later nog gasthuisdokters aangesteld. Met hun komst volgden ook de leerlingen van chirurgijns en in de 18^e eeuw de medische studenten. Zo veranderden gasthuizen in de voorlopers van de hedendaagse ziekenhuizen, omdat voor andere groepen behoeftige mensen andere instellingen in het leven werden geroepen. Er waren armenhuizen, aparte baaiers en weeshuizen. Toch verschillen deze proto-ziekenhuizen nog erg van het moderne medische instituut: hier werden nog steeds alleen armen opgenomen, omdat er thuis geen plaats was om ziek te zijn. De rijken werden, net als in de oudheid, nog thuis verpleegd (Querido 1967, 14-18).

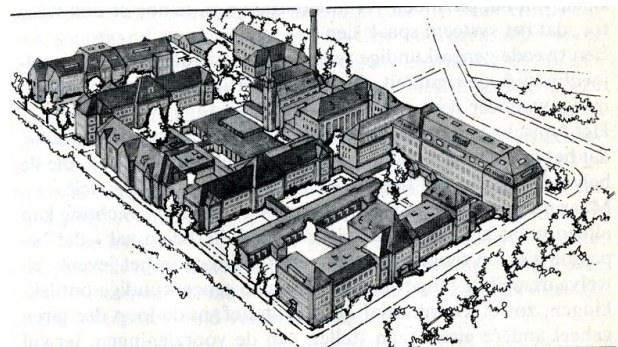
Gasthuizen veranderden tot het eind van de 19e eeuw nauwelijks nog van vorm en functie: lange rechthoekige zalen met bedden langs de wanden waar de arme zieken die écht nergens anders terecht konden werden opgenomen. Opname in een gasthuis werd het liefst vermeden: vaak was het er smerig en operaties werden zonder verdoving uitgevoerd. Pas toen de

Afbeelding 10: Ziekenzaal van Hopital Cochin te Parijs, 1905 . Te zien is hoe armoedig de zaal is ingericht, typisch voor ziekenhuizen eind 19^e , begin 20^e eeuw (Querido 1967, 105).

medische kennis eind 19^e eeuw in een stroomversnelling terechtkwam, röntgenstralen werden ontdekt en ingewikkelde operaties mogelijk werden, ontstond de behoefte aan een gespecialiseerde plek. Het werd ondoenlijk deze operaties nog zoals voorheen bij mensen thuis uit te voeren. Dit was het moment waarop ook de rijken baat hadden bij verpleging en operaties buiten de deur, de nieuwe ingewikkelde apparatuur was niet geschikt om te vervoeren. Voor hen ontwikkelden zich de particuliere ziekenhuizen, niet in de laatste plaats omdat de openbare gasthuizen bekend stonden om hun slechte voorzieningen en verpleging (afb. 10) (Querido 1967, 22-23).

Vanaf eind 19^e, begin 20^e eeuw veranderden de openbare gasthuizen in respectabeler instellingen: als reactie op de slechte reputatie werden er strengere eisen aan het personeel gesteld, werd er beter gelet op hygiëne en werd er geïnvesteerd in moderne medische ap-

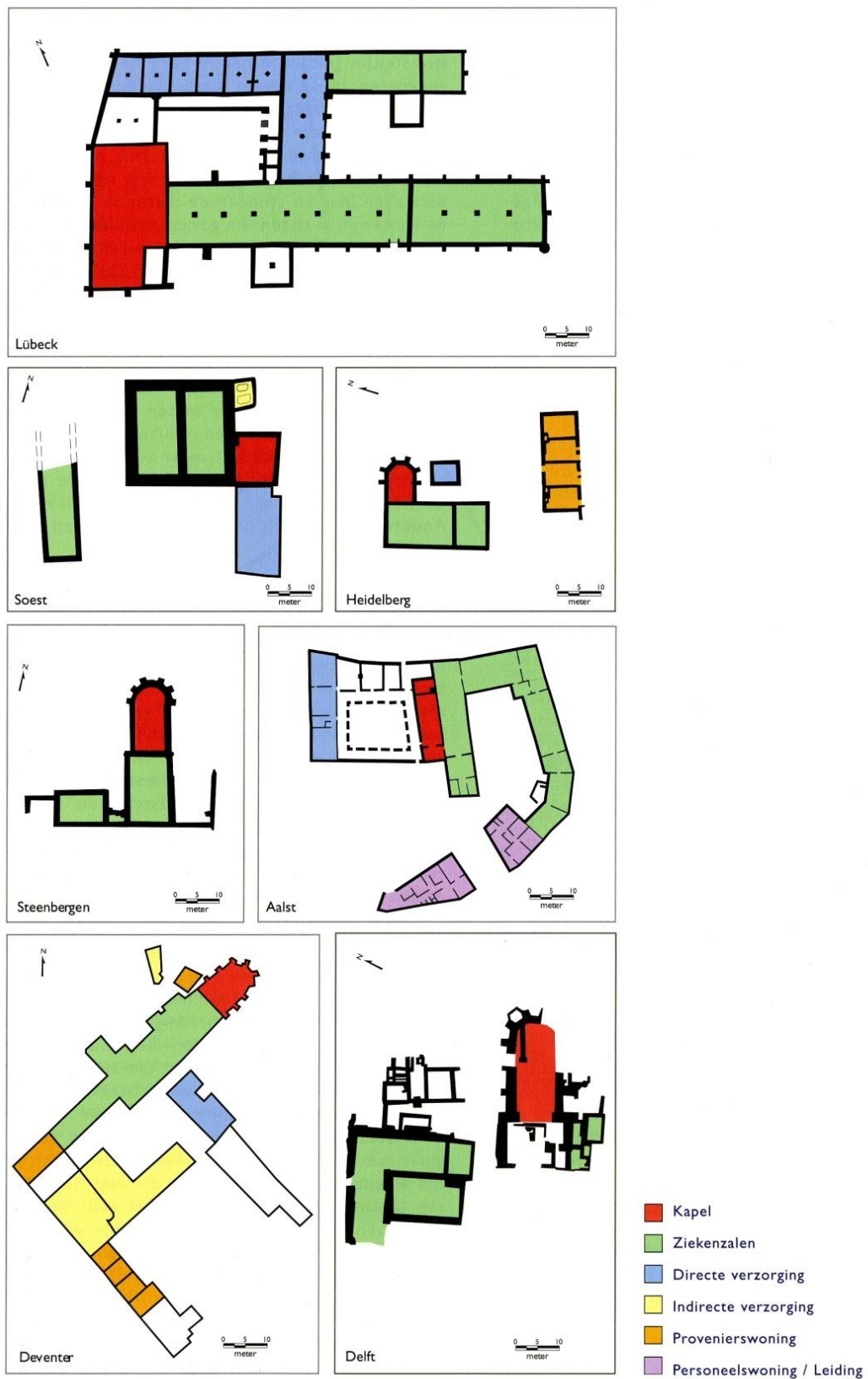
Afbeelding 11: Het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis van Amsterdam, gebouwd in 1890, typisch voorbeeld van paviljoenbouw (Querido 1967, 45).

paratuur. Dit betekende ook dat de vorm van gasthuizen ging veranderen: van grote rechthoekige hallen naar paviljoenbouw (afb. 11) met voor elke medische specialisatie een eigen kwartier en ruimte voor nieuwe ontwikkelingen (Querido 1967, 42). Later nog voldeed deze vorm van bouw ook niet meer, zodoende ontstond de ziekenhuisbouw die we tegenwoordig kennen waarin er steeds meer ruimte gebruikt wordt voor onderzoek ten opzichte van verpleging van patiënten. De vroegere functie van opvanghuis is er echt af, het gasthuis bestaat niet meer, alleen de namen van veel ziekenhuizen en zorginstellingen herinneren nog aan vroeger tijden.

1.5 Archeologie van gasthuizen.

In West-Europa zijn maar weinig van de vele gasthuizen archeologisch onderzocht. Als ze wel onderzocht zijn, is dit vaak onvolledig gebeurd. Er is dus nog een onvolledig beeld dat in de toekomst uitgebreid kan worden. De kennis die er is sluit wel mooi aan bij bovenstaand overzicht. Het volgende is tot nu toe bekend geworden door archeologisch onderzoek naar gasthuizen:

De meeste laatmiddeleeuwse gasthuizen werden op een ruime ommuurde plaats gesticht net binnen de stadsmuren of juist net erbuiten. Toegang was mogelijk door enkele poorten, zodat de toestroom van mensen goed in de gaten gehouden kon worden. In de gasthuizen die juist midden in het centrum van een stad werden geplaatst nam het passantenhuis of de baaierd waarschijnlijk een belangrijke plek in. Gasthuizen hadden geen standaard plattegrond, waarschijnlijk omdat de ontstaansgeschiedenis van elk gasthuis weer heel anders is geweest: naarmate steeds meer steden gasthuizen gingen stichten ten opzichte van de kerk kregen de gasthuisterreinen steeds meer een eigen invulling. Toch zijn er veel overeenkomsten te vinden in deze verscheidenheid: zo werden de meeste gasthuiscomplexen samengesteld door gebouwen met gelijke functies (afb. 12). De meeste gasthuizen begonnen inderdaad als een eenvoudige zaalbouw met geïntegreerde kapel. Hier werden zieken, armen en reizigers door elkaar opgenomen. Waarschijnlijk werd deze ruimte wel onderverdeeld in een vrouwen- en mannengedeelte. Toch werd in de meeste gasthuiscomplexen relatief snel een aparte gasthuiskapel gebouwd, die nog wel in verbinding stond met de voornaamste ziekenzaal. Nog weer later werden elders op gasthuisterreinen nieuwe zalen gebouwd en werd de oude zaal bij de kapel betrokken. In deze nieuwe zalen werden de

Afbeelding 12: Overzicht van plattegronden van verschillende gasthuiscomplexen. De kleur laat de functie van de gebouwen zien (Vermeulen 2002, 194).

verschillende groepen gasten gescheiden. Na de reformatie verviel de functie van gasthuiskapel en werd deze ingericht als ziekenzaal of zelfs als schuur. Behalve ziekenzalen en kapel stonden op het gasthuisterrein nog heel wat andere gebouwen die de verzorging van de inwoners mogelijk maakte. Zo was op elk terrein een keuken aanwezig. Vaak was er ook een brouwerij, slachthuis, bakhuis, wasruimte of badhuis te vinden; gasten moesten verzorgd worden. Verder had de leiding van het gasthuis een eigen ruimte waar bijvoorbeeld vergaderd werd of donateurs werden ontvangen. De meeste gasthuizen hadden een boerderij op eigen terrein staan, waar vee werd gehouden, moestuinen werden onderhouden en oogst kon worden opgeslagen. Soms worden gebouwen aangetroffen met een andere binnenverdeling dan de ziekenzalen. Deze hebben vooral kleinere kamers. Hier werden waarschijnlijk de proveniers of kostkopers gehuisvest. Op bijna elk gasthuisterrein was een begraafplaats aanwezig, die op een gegeven moment verplaatst werd naar buiten de muren omdat de ruimte moest worden gemaakt voor bijvoorbeeld een nieuwe zaal (Vermeulen 2005, 192-197).

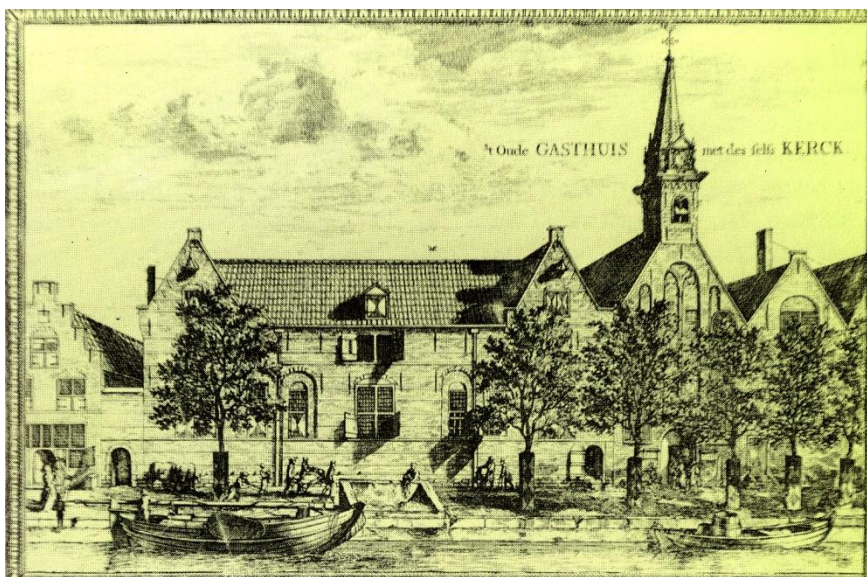
Begraafplaatsen van gasthuisterreinen zijn in vergelijking met andere materiële aspecten uitgebreid onderzocht. Resultaten van deze botstudies zijn vaak interessant, omdat ze kunnen aanwijzen welke aandoeningen inwoners gehad hebben en hoe het leven in het gasthuis is geweest. Veel van deze resultaten zijn positiever dan verwacht: gasthuisinwoners in de late Middeleeuwen hadden het beter dan die in de vroegmoderne tijd. Andere vondstcomplexen van gasthuizen zijn in vergelijking met de begravingen erg onderbelicht en vaak nog helemaal niet gepubliceerd. Daar ligt een taak voor de toekomst, zodat er niet alleen veel kennis verkregen wordt over de hoofdgebouwen van gasthuizen, die het meest zijn onderzocht, maar juist ook over de bijgebouwen. Hier kan de materiële cultuur waarschijnlijk erg veel over vertellen (Vermeulen 2005, 197).

Hoofdstuk 2 Het Oude en Nieuwe Gasthuis Delft: een overzicht.

Hieronder volgt een overzicht van de ontwikkelingsgeschiedenis en het archeologisch onderzoek naar het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft. Vooral de historicus Oosterbaan heeft gebaseerd op archiefonderzoek een uitgebreid overzicht over het Oude en Nieuwe Gasthuis geschreven. De meeste bronnen baseren zich dan ook op zijn onderzoek. Het archeologisch onderzoek is gedaan door Archeologie Delft, het archeologisch onderzoeksbureau van de gemeente Delft.

2.1 Historisch overzicht.

Het Oude en Nieuwe Gasthuis Delft, vanaf nu met ONG aangeduid, heeft niet altijd deze naam genoten. Met ONG wordt dus verwezen naar dezelfde instelling die in de loop der jaren verschillende namen heeft gehad. De eerste naam die in de bronnen opduikt is erg neutraal: in de vroegste bul over het gasthuis van paus Innocentius IV in 1252 ging het nog om *'hospitale de Delft'* (Ob. H.Z., I, no. 570). Niet veel later, in 1264, sprak een andere oorkonde over het *Heilige Geest Gasthuis*, een naam die in die periode aan veel gasthuizen werd gegeven (Ob. H.Z., II, no. 109). Paus Johannes XXII duidde het gasthuis in 1327 aan als *'hospitale pauperum beate Marie'* oftewel het *Sint Maria Gasthuis der armen*, ook een heel alom vertegenwoordigde naam voor middeleeuwse gasthuizen (Brom, Bull., I, no. 713). Toen rond 1400 een tweede gasthuis in Delft werd gesticht, het St. Jorisgasthuis, kreeg het ONG de naam *'Oude Gasthuis'* (afb.13).

*Afbeelding 13:
Het ONG met de
Gasthuiskerk,
hier 't Oude
Gasthuis
genoemd. Prent
uit: D. van
Bleyswijck,
Beschrijvinge der
stad Delft, 1667
(Kunz 1977, 11).*

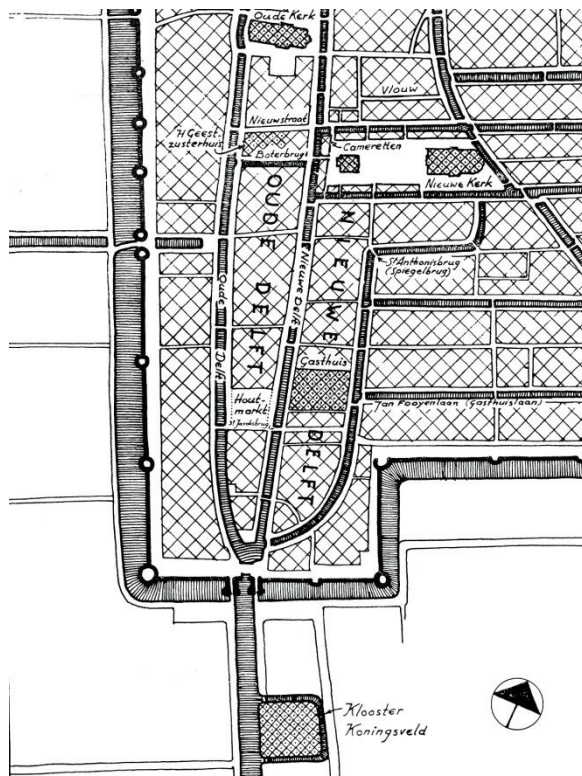
In 1557 werd het Maria Magdalena Convent van Delft ingericht tot pesthuis en kreeg daarbij de naam '*tnieuwe pestilencie gasthuys*' oftewel '*het Nieuwe Gasthuis*' (A.R.A., Oud Bisschoppelijke Klezerie, no. IX, 7). Vanaf het moment dat het Oude Gasthuis en het Nieuwe Gasthuis in 1625 onder één bestuur gingen vallen werd de naam *Oude en Nieuwe Gasthuis* in gebruik genomen. Zelfs toen het Nieuwe Gasthuis in de 19e eeuw werd gesloopt verdween de aanduiding 'nieuwe' niet, al ging het niet meer om twee verschillende gebouwen (Oosterbaan 1954a, 31-39).

Stichting.

Het eerste dat bekend is over het ONG staat in een pauselijke oorkonde uit 1252, waarin de bezittingen van het Premonstratenzer klooster Koningsveld dat net buiten Delft aan de Schie lag werden opgesomd. Onder deze bezittingen was dus ook het ONG. Koningsveld was niet zomaar een klooster: het werd opgericht door Rikarde, de zus van graaf Floris IV in 1251. Zij was ook degene die er bij haar neef, Rooms-koning Willem II, op had aangedrongen Delft in 1246 stadrechten te schenken. Graaf Willem III beweerde in een oorkonde uit 1330 dat het ONG is gesticht door zijn voorouders, wat zou betekenen dat Rikarde, stichteres van Delft en Koningsveld, ook het ONG heeft gesticht. Vanaf 1258 is Koningsveld of *Campus Regis* uitsluitend een vrouwenklooster, waarschijnlijk is dit vanaf het begin de bedoeling geweest. Al lijken de bronnen de eerste zeven jaren te wijzen op de aanwezigheid van mannen, zijn zij vooral aanwezig geweest om de nieuwe nonnen op te leiden. Deze mannen waren waarschijnlijk afkomstig van een naburige abdij: Mariënweerd. Van deze abdij was de prior afkomstig die de leiding over het klooster had. De vrouwen in dit klooster waren voornamelijk van adel en leefden er op luxe wijze. Waarschijnlijk heeft op het terrein van Koningsveld een klein *hospitium* gestaan voor de opvang van gasten, armen en pelgrims zoals dat in die periode gebruikelijk was voor de Premonstratenzer orde. Dit was echter niet het gasthuis waar de pauselijke oorkonde in 1252 over sprak, in deze oorkonde werd namelijk verschil gemaakt tussen het kloosterterrein en het *hospitale de Delft*. Het lijkt erop dat het ONG al een bestaande instelling te Delft was die aan het klooster werd geschonken (Verhoeven 2002a, 17-22).

Locatie.

Oosterbaan heeft in zijn dissertatie over het ONG uitgebreid over waar de vroegste locatie van het ONG zou hebben gelegen. Daarbij kwam hij uit op de Koornmarkt, waar het gasthuis ten tijde van het schrijven van deze dissertatie nog aanwezig was. Het archeologisch onderzoek naar het ONG heeft dit bevestigd (afb. 14). Dit betekent dat

Afbeelding 14: Positie van klooster Koningsveld en het ONG, beide gearceerd en geschreven aangegeven (Oosterbaan 1954, 22).

het ONG meer dan zeven eeuwen op dezelfde plek heeft gestaan: van waarschijnlijk 1252 tot het ziekenhuis in 1968 verkaste naar een moderner gebouw buiten het centrum van Delft. Voor de uitgebreide discussie in Oosterbaans werk betreffende de ligging van het ONG wordt verwezen naar zijn dissertatie (Oosterbaan 1954, 15-27). In 1252 was dit deel van Delft nog bijna onbebouwd. Het gasthuis begon met het lange smalle perceel waar de kapel, ziekenzaal, baaiert en grafveld op werden aangelegd. In 1343 werden enkele hierop aaneengesloten percelen land aangeschaft ter uitbreiding van het complex, waardoor er meerdere gebouwen op konden worden neergezet (Bult 2002, 2).

Bebouwing.

Over de bebouwing van het gasthuisterrein is voor het eerst iets bekend in 1264, wanneer op verzoek van de werkzame broeders in het gasthuis vergunning werd gegeven voor het stichten van een kapel op het terrein. Een jaar later in 1265 verkreeg het gasthuis ook het begraafrecht en werd een begraafplaats in gebruik genomen. Voor de jaren ervoor is in de historisch bronnen niets te vinden en is men aangewezen op de resultaten van het archeologisch onderzoek. De begraafplaats raakte in de 14^e eeuw vol, daarom werd deze uitgebreid en verkreeg men het recht ook in de kapel te begraven. Deze begraafplaats werd officieel gesloten in 1652 maar in de praktijk raakte dit grafveld al tientallen jaren eerder in onbruik (Onisto *et al.* 1998, 3). In de 2^e helft van de 14^e eeuw werd in het gasthuisreglement het 'afterhuysse' genoemd waarin zwervers werden ontvangen, een afzonderlijk gebouw achterin het terrein. Ook werd in dit reglement geschreven dat mannen en vrouwen in aparte vertrekken opgenomen moesten worden. Tevens zou de gasthuiskapelaan een eigen vertrek hebben gehad. Voor al deze groepen

mensen zouden dus verschillende gebouwen op het terrein moeten hebben gestaan. Helaas zijn de historische bronnen die hierover zouden kunnen uitweiden tijdens de stadbrand van Delft in 1536 in rook opgegaan en is men aangewezen op de resultaten van het archeologisch onderzoek. Een schepenbrief uit 1549 die na de brand werd uitgegeven sprak over *'huysen, scuyren, logisementen ende kercken'* van het gasthuis die verloren zouden zijn gegaan en over hoe het nog uitgebreider weer opgebouwd werd inclusief *'nog meer logisementen voir den siecken mitte spaense pocken besmet, ende ander nyieuwe huysinge, dienende totte brouwerie vande zelve gasthuysen'* (G.A.D. inv. nr. 01.03.01.01). Een volgende schepenbrief, ook uit 1549, sprak over een melkhuis op het gasthuisterrein voor de verwerking van zuivelproducten (G.A.D. inv. nr. 01.03.01.01). Het ONG werd in de 16^e eeuw dus sterk uitgebreid met onder andere een zaal voor mensen met venerische ziekten, een melkhuis en een brouwerij (Oosterbaan 1954, 28-31). Tussen 1557 en 1800 vonden waarschijnlijk geen ingrijpende verbouwingen meer plaats (afb. 15). Pas in 1851 werden de bedsteden vervangen door ijzeren kribben. Juist in de 19^e eeuw werd er veel ontdekt op geneeskundig gebied: de gebouwen van het ONG raakten eigenlijk hopeloos verouderd. Begin 20^e eeuw werd het voormalige gasthuis omgebouwd tot modern ziekenhuis. Daar is het blijven staan tot de verhuizing in 1968 naar een modern gebouw buiten de singels van Delft (Kunz 1977, 22-24).

Afbeelding 15: Detail van de Caert Figuratief Delft, eerste druk 1675 -1678 , waarop het ONG aan de Koornmarkt te zien is. De voorzijde van het terrein is duidelijk volgebouwd, de achterzijde laat ruimte voor een binnenplaats en een (moes)tuin (Kistemaker 1985, 13).

Beheer en personeel.

In de beginjaren van het ONG werd de instelling bestuurd door de prior van Koningsveld. Omdat het gasthuis in de groeiende stad Delft lag was het van belang voor het stadsbestuur dat het ook een vinger in de pap had. Op verzoek van graaf Floris V gebeurde dit in het jaar 1282: de schepenen en raadsmanen van Delft stelden *'twe wittachte mannen die tote des spittales goede sien ende tote huse dat dat goit niet onredelike vort wert gebracht of verteirt'* (Ob. H.Z., II, no. 450). Er werden twee mannen

oftewel gasthuismeesters aangesteld die de bezittingen en het geld van het gasthuis gingen controleren. Vanaf dat moment ging het bergafwaarts met het geestelijk gezag in het ONG. In 1330 werd door graaf Willem III een oorkonde uitgevaardigd waarin hij de stad Delft toestemming gaf het gehele materiële beheer van het ONG over te nemen: de prior van Koningsveld had alleen nog zeggenschap over de geestelijke aangelegenheden in het gasthuis (A.R.A., Delftse Statenkloosters, Koningsveld, no. 224). Vanaf 1537 werden de gasthuismeesters bijgestaan door een aantal gasthuismoeders: dit waren dames van aanzienlijke afkomst uit Delft die zeggenschap kregen over het huishouden van het ONG en de aanstellingen die daarbij hoorden. Zo stelden zij een melkmoeder aan, die het melkhuis ging bestieren. Toen Koningsveld tijdens de Tachtigjarige Oorlog in 1572 opgedoekt werd verdween de katholiekreligieuze functie van het gasthuis en werd een predikant aangesteld. Vanaf dat moment vormden de gasthuismeesters en gasthuismeesteressen (de gasthuismoeders) een besturend college dat werd gecontroleerd door de stedelijke overheid. Hun titels veranderden in regenten en regentessen. Dit college is tot in de 19^e eeuw eigenlijk nauwelijks veranderd (Kunz 1977, 15-17).

Omdat pas in het jaar 1450 voor het eerst sprake was van een chirurgijn in het ONG en meer dan een eeuw daarna van een arts, lijkt het personeel van de instelling in de eerste 200 jaar niet veel met geneeskunde te maken hebben gehad. Wel was er vanaf het eerste uur veel aandacht voor geestelijke zorg. Zo was er een kapelaan die de biecht afnam, zielzorger van het personeel onder hem was en missen las voor de weldoeners van het ONG. Naast de kapelaan werkten er zusters en broeders in het gasthuis die de inwoners bijstonden en verzorgden. Ook stonden zij onder een streng regime van kerkelijke tucht, waardoor ze over de dag verdeeld minstens 127 Paternosters moesten bidden. Na een charter uit 1348 (G.A.D. inv. nr. 11.97.01) werden de broeders in geen enkele bron meer vermeld. Men kan er vanuit gaan dat na dit jaartal alleen zusters overbleven. Ander, lager personeel bestond uit '*dienres, knapen ende joncwiven*' dat de bevelen van de broeders en zusters moest opvolgen (G.A.D. inv. nr. 11.97.01). Over hun taak is weinig terug te vinden, maar het ging waarschijnlijk om keukenwerk, schoonmaakwerk en andere klusjes, zoals bedden verschonen, die de broeders en zusters niet konden of wilden doen. Ook zij hadden de nodige godsdienstige plichten: ze moesten onder andere op gezette tijden gaan biechten en wanneer ze zich misdroegen werd dat beschouwd als een tekort aan de eer voor God en het gasthuis (Oosterbaan 1954a, 42-61).

Na de reformatie werd de kapelaan vervangen door een gasthuispredikant, die voor christelijke gewaarwording moest zorgen onder de inwoners en voor geestelijke steun. Ook werd er een medische staf aangesteld die bestond uit doktoren, chirurgijns, specialisten, een apotheker, vroedvrouwen en een vroedmeester. De broeders en zusters werden vervangen door een binnenmoeder en een binnenvader die het lagere personeel, dat nog steeds bestond uit dienstboden en knechten, bestierden. Naarmate het ONG steeds verder uitgebreid werd, werden er steeds meer mensen aangesteld. Zo was er plaats voor een ziekenmoeder, een portier en af en toe extra schoonmaaksters (Oosterbaan 1954a, 173-212). Pas eind 19^e eeuw werden opgeleide verpleegkundigen en een hoofdzuster aangesteld. Deze namen ook een aantal taken van de binnenvader en -moeder over, die na 1900 niet meer aangesteld werden (Kunz 1977, 49-50).

Gasten.

Hendrik van Vianden, bisschop van Utrecht, bepaalde in een oorkonde uit het jaar 1260 dat het ONG een inrichting zou moeten zijn *'waar armen en zwakken worden opgenomen en met de werken der liefde weldadig verzorgd'*. (G.A.D. inv. nr. 11.97.01) Nou had het ONG vanaf het begin niet alleen een ziekenverzorgingsfunctie, maar juist de typische mixfunctie van een gasthuis: het was een mengvorm van ziekenhuis, tijdelijk opvanghuis (baaierd), bejaardentehuis, weeshuis (tot midden 15^e eeuw) en armenopvang. Uit een bron uit 1326 waarin het ONG werd aangeduid met: *'den gasthuysse aldaer ter armer allendigen behoef die te bedde legghen'* (G.A.D. inv. nr. 11.97.01) blijkt dat er echt nadruk op ziekenverzorging lag (Kunz 1977, 17).

Er werd gezorgd dat deze zieke paupers fatsoenlijk te eten kregen: veel grond werd aan het ONG gedoneerd *'voor brood en wijn tot des gasthuys behoef'* (G.A.D. inv. nr. 11.97.01). Ook in dit gasthuis werden alleen minderbedeelden opgevangen: de rijken werden aan huis verpleegd en de omstandigheden in middeleeuwse gasthuizen waren niet altijd even toereikend. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten ziekten: in de eerste helft van de 16^e eeuw werden er jaarlijks zelfs ongeveer tweehonderd patiënten met syfilis en andere *'vule pocken'* in het gasthuis opgenomen (G.A.D. inv. nr. 11.97.01). Dat was toen nog heel uitzonderlijk, waardoor syfilislijders uit andere plaatsen naar Delft toestroomden. Dit resulteerde in de oprichting van het pesthuis in het Maria-Magdalenaklooster in 1557, waar naast pestlijders ook mensen die leden aan syfilis en andere venerische ziekten werden opgenomen. Omdat de rijkere mensen vooral thuis werden verpleegd, bestond het patiëntenarsenaal van het ONG uit minderbedeelden, die overigens ook vaker aan dit type ziektes leden dan de

bovenklasse van de middeleeuwse maatschappij. Toch lieten de rijkere syfilitici zich soms ook opnemen, omdat het ONG over een zweetkamer beschikte en deze moeilijk thuis in gereedheid te brengen was (Oosterbaan 1954a, 66-67). Vanaf de 15^e eeuw waren ook proveniers aanwezig in het ONG. Hun bijdrage was erg welkom in het gasthuis en zorgde ervoor dat zij er rustig hun oude dag konden doorbrengen (Oosterbaan 1954a, 66). Eerst zullen zij in de zaal naast de kapel bij de zieken en andere armen zijn ondergebracht. Later werden waarschijnlijk aparte proveniershuizen verzorgd.

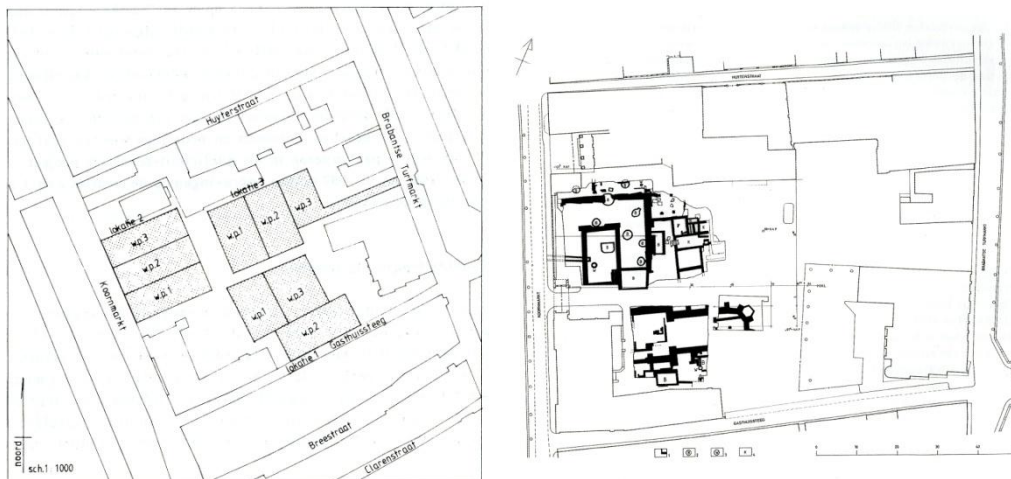
Naast arme zieken werd in de baaierd aan doortrekkende gasten onderdak geboden. Denk hierbij aan pelgrims, zwervers, studenten, bannelingen, beroepsbedelaars, geestelijken zonder positie, kwakzalvers en andere havelozen. 's Winters kregen zij een karige maaltijd van bonen of grauwe erwten en voor iedereen waren er 150 turven waarmee het gemeenschappelijk vuur kon worden opgestookt. 's Zomers was dit niet het geval: men kon makkelijker aan voedsel komen en extra warmte was niet nodig. In de baaierd was geen licht om te voorkomen dat men zich ging misdragen: ook in het ONG had deze groep mensen geen goede reputatie en zorgde voor veel overlast en onrust. In Delft mochten zij daarom maximaal twee tot drie nachten blijven, waarna ze moesten vertrekken. Pas na zes weken mochten zij weer terugkomen. Als de gast zo ziek werd dat hij niet verder kon, werd getracht hem zo snel mogelijk weer op de been te helpen en op weg te sturen. Mannen en vrouwen werden apart te bedde gelegd. In het jaar 1400 werd in Delft het St. Jorisgasthuis gesticht, hier werden vanaf dat moment de rondtrekkende vrouwen opgenomen. Aan het eind van de Middeleeuwen nam de stroom van zwervers toe door aanhoudende oproeren, onderlinge oorlogjes, de opstand tegen de Spaanse overheersing en andere rampen. De overheid nam daardoor de beslissing de toegangseisen voor de baaierd aan te scherpen. Dit hield de toestroom van hulpzoekenden echter niet tegen. Dit probleem zette zich tot in de 17^e eeuw voort. Uit overmacht werd de baaierd in 1661 gesloten: een schijnoplossing (Kunz 1977, 18-19).

Net als andere gasthuizen werd het ONG na de reformatie steeds meer een plek van medische verzorging. De materiële verzorging van de zieken werd steeds beter: er werden hogere eisen gesteld aan de voeding en aan de hygiëne in het gasthuis. Het geestelijke aspect van genezen raakte steeds verder op de achtergrond. Tot en met het eind van de 19^e eeuw is het ONG bestempeld geweest als armenziekenhuis, tot het begin 20^e eeuw van de stad Delft de middelen kreeg om te kunnen verbouwen tot een

modern ziekenhuis, waar ook patiënten uit betere milieus werden opgenomen (Kunz 1977, 20-21).

2.2 Archeologisch onderzoek.

Het archeologisch onderzoek naar het ONG vond plaats in de jaren 1985, 1986, 1987 en 1992. De reden voor de opgraving was de herinrichting van het terrein door de gemeente Delft waardoor het bodemarchief ernstig geschonden zou worden. Tijdens deze opgravingen aan de Koornmarkt zijn op drie verschillende locaties van het gasthuisterrein delen van de kapel, het grafveld en de ziekenzalen blootgelegd. Van de 8500 vierkante meter die het hele gasthuisterrein besloeg zou er 4500 vierkante meter worden onderzocht. Uiteindelijk is dat niet helemaal volbracht (afb. 16). Er zijn dus nog belangrijke delen niet opgegraven: een project dat in de nabije toekomst uitgevoerd kan worden. Ook is van het gevonden materiaal nog weinig gepubliceerd, wel is er een rapport verschenen over de skeletten die zijn opgegraven en er is een dissertatie over de skeletten in voorbereiding. Hieronder volgt een overzicht van datgene dat al wel bekend is.

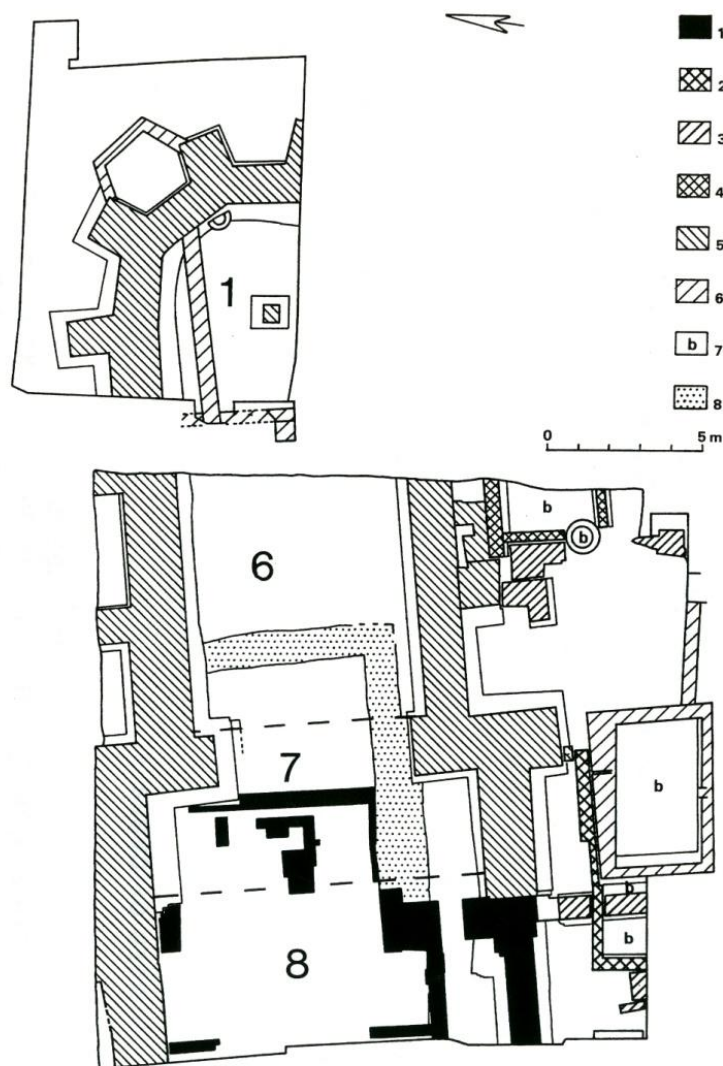

Afbeelding 16: Links het opgravingsplan (Kistemaker et al. 1985, 14) en rechts het uiteindelijke sporenoverzicht (Bult 2002, 2): niet het hele geplande onderzoek is volbracht.

Kapel en ziekenzaal.

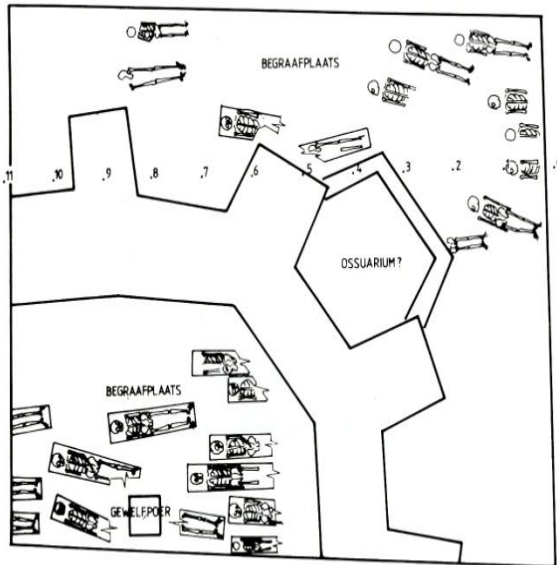
Er zijn meerdere fasen van de kapel teruggevonden: een deel van de kapel en ziekenzaal waarvoor in 1264 toestemming werd gegeven en de tweede vergrote fase waarvan het altaar in 1433 ingewijd werd door wijbisschop Gillys uit Utrecht. Van de oudste fase werden het koor, de fundering van het altaar en een deel van het schip teruggevonden

(afb. 17). Tussen het altaargedeelte en het schip op 7,5 meter van de binnenkant van de koorsluiting werd een scheidingswand aangetroffen: de zieken en armen werden waarschijnlijk in het schip ondergebracht, zoals dat gebruikelijk was voor gasthuizen uit de 13^e eeuw (Querido 1967, 26). Het schip was van binnen minimaal 8,5 meter breed en de lengte is nog onbekend, dat deel van de vroegste kapel ligt nog onder aanwezige bebouwing (Bult 2002, 2-3). De rechthoekige koorsluiting was van binnen 6.6 meter breed en de lengte van het koor mat 4,5 meter. Omdat de koorsluiting maar één steen breed was is het niet uitgesloten dat deze van hout is geweest. Alleen de uitbraaksleuf was over van de zuidelijke muur. Van de altaarfundering werd alleen het zuidelijk gedeelte teruggevonden. Deze lag los van de buitenmuren en mat mogelijk 2,5 meter bij 2,5 meter (Bult 1995, 102-103).

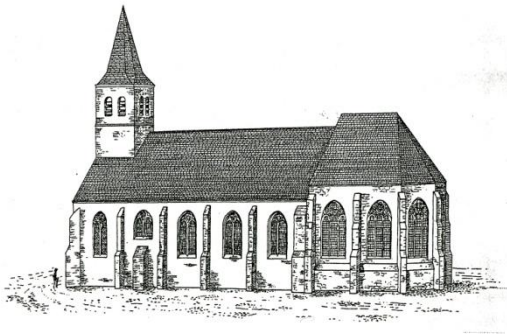
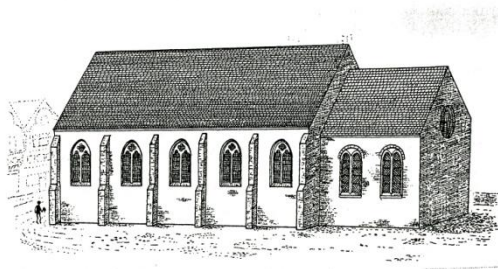

Afbeelding 17: Overzichtstekening van de aangetroffen funderingen van de gasthuiskapel.

Legenda: 1. Funderingen ca 1260; 2. Funderingen ca 1300; 3. Funderingen 2^e helft 14^e eeuw; 4. Funderingen ca 1400; 5. Funderingen 2^e kwart 15^e eeuw; 6. Funderingen 2^e helft 15^e eeuw; 7. beerput; 8. Uitbraaksleuf. Tekening: H. Robbers, SMA (Bult 1995, 104).

Afbeelding 18: Noordzijde koorsluiting Gasthuis-kapel met begravingen en ossuarium (Kistemaker et al. 1985, 18).

Afbeelding 19: Boven de reconstructie van de oudste kapel en ziekenzaal, onder de reconstructie van de kapel uit de 15^e eeuw, analoog aan het St. Maartensgasthuis uit Bergen op Zoom (van Ham 1993).

De tweede kapelfase werd ook opgegraven en was aanzienlijk groter dan de vroegste fase, qua maten was dit in die tijd het derde kerkgebouw in Delft. De funderingen waren 2.5 meter breed, de opgaande muur waarschijnlijk maar 60 centimeter. Het schip werd in zuidelijke richting verbreed met 12,5 meter en reikte qua lengte tot na de vroegere koorsluiting: meer ruimte ter opvang van zieken en armen. Tussen het schip en het nieuwe koor werd een triomfboog geplaatst met een overspanning van ongeveer 6.5 meter. Het nieuwe koor lag daar nog achter en mat 9 meter breed en 18 meter lang. Tegen de zijmuren van het koor en tegen de vijfzijdige koorsluiting waren rondom steunberen aangebracht (afb. 17). Tussen 2 van de steunberen werd een knekelhuis of

ossuarium van rommelig metselwerk gevonden (afb. 18) waarin geruimde skeletten werden opgeslagen (Bult 2002, 3). Het baksteenformaat van de grotere kapel dateert uit het tweede kwart van de 15^e eeuw. Dit bewijst dat de grotere kapel inderdaad in het tweede kwart van de 15^e eeuw gebouwd is. Misschien is er tussen de eerste fase en de grote uitbreiding uit het tweede kwart van de 15^e eeuw nog een uitbreiding geweest: in het koor van de grotere kapel werd nog een noord - zuid lopende uitbraaksleuf ontdekt, die op 5,25 meter van de oudste koorsluiting lag. Deze wijst misschien op een tweede koorsluiting (afb. 17). Er is een reconstructie van beide bovenbeschreven kapelfasen gemaakt (afb. 19) (Bult 2002, 3).

Ten zuiden van de kapel zijn twee grote beerkelders gevonden die waarschijnlijk bij gebouwen die ook ten zuiden van de kapel hebben gelegen behoorden. Volgens historische bronnen zijn dit de opvangzalen geweest voor vrouwelijke patiënten en de regentenkamer. Helaas zijn deze gebouwen en de meeste inhoud van de beerkelders door bouw in de 20e eeuw grotendeels verloren gegaan. Slechts één beerkelder heeft aardewerk opgeleverd. De zuidelijkste beerput heeft drie fasen gekend op basis van het baksteenformaat: uit achtereenvolgens 1300, de tweede helft van de 14e eeuw en het einde van de 15e eeuw. De noordelijkste beerkelder dateert uit ca 1400 (Bult 2002, 3).

Grafveld.

Ten oosten van de oudste kapel lag de begraafplaats van het ONG. Er werden resten van minstens duizend individuen gevonden. 101 Graven zijn compleet onderzocht, geanalyseerd en de resultaten ervan gepubliceerd.¹ In 1265 verkreeg het gasthuis toestemming voor de aanleg. Dit grafveld was bestemd voor de broeders, zusters en armen van het ONG (Bisschop Hendrik, 1265). Ruim honderd graven uit de periode 1265 tot begin 15^e eeuw zijn opgegraven. In de maand juli van 1351 verkreeg het ONG tevens toestemming om binnen de muren van de kapel te begraven en werd het grafveld buiten de kapel ingezegend. Het koor van de nieuwe kapel werd in het tweede kwart van de 15^e eeuw deels over het oudere grafveld heen gebouwd, waardoor meerdere vroegere graven werden verstoord. Het ONG hield zijn begraafrecht tot 1652, maar waarschijnlijk was het grafveld toen al enkele tientallen jaren in onbruik: men begroef de doden vanaf 1658 in ieder geval op de begraafplaats van het nieuwe pesthuis buiten de Oostsingel en daarvoor wellicht bij het pesthuis bij de Doelen (Bult 1995, 103). Op de

¹ Voor uitgebreide analyse van deze menselijke resten wordt verwezen naar deze publicatie: Barge's Anthropologica 2: Human remains from the infirmary "Oude en Nieuwe Gasthuis" of the city of Delft in the Netherlands 1265-1652 van Onisto, Maat en Bult uit 1998.

gebitten van de onderzochte skeletten van het ONG grafveld ontbreekt de tanderosie die bij de meeste andere begravingen van andere 17^e-eeuwse grafvelden als gevolg van tabak roken wel op gebitten aanwezig is. Dit kan erop wijzen dat het ONG grafveld al voor de 17^e eeuw in onbruik is geraakt (persoonlijke communicatie Bult, 2012).

De conserveringsomstandigheden van de graven waren goed, alleen in de bovenste graven was het botmateriaal van iets mindere kwaliteit. Over het algemeen waren botten, hout van kisten en leer goed geconserveerd door de natte en kleiige bodem en waren de meeste graven nog intact. De begravingen laten de typisch christelijke manier van begraven zien: op de rug in een rechthoekige kist met het hoofd naar het westen en de voeten naar het oosten. Armen lagen vooral naast het lichaam maar een enkele keer over de buik of over de heup. Er werden geen grafgiften of kledingresten aangetroffen, wat betekent dat de doden waarschijnlijk in een (linnen) doodskleed ter aarde werden besteld. In één van de kisten werd een munt gevonden: het was een groot van Willem IV, graaf van Holland tussen 1337 en 1345. Bij de groep oudste graven van het ONG zijn geen kisten gebruikt, deze zijn gevonden buiten de oudste kapel (afb. 20)(Bult 2002, 4).

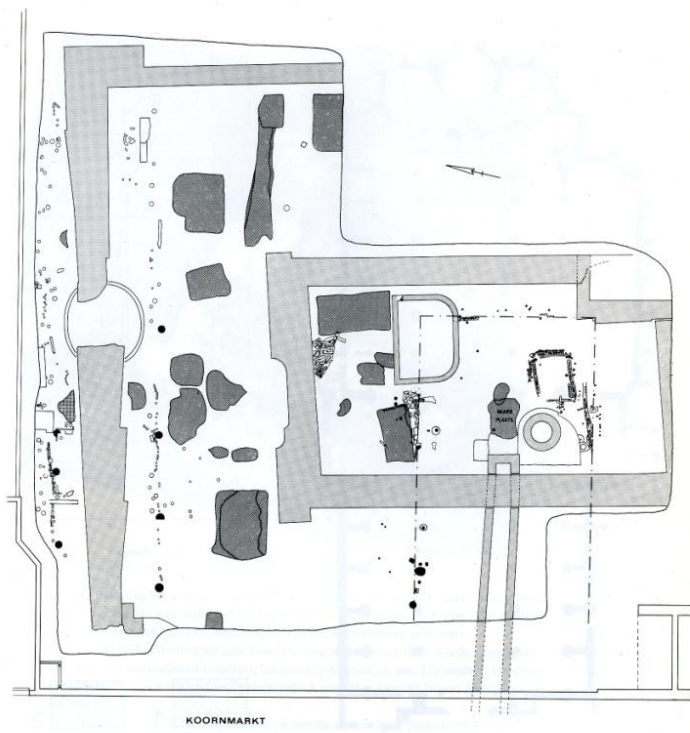
Afbeelding 20: De oudste skeletten die zonder kist in de klei werden begraven (Bult 2002, 4).

De oudere kisten werden gemaakt van eiken- of beukenhout en waren rechthoekig van vorm. De bodem bestond uit één plank. De jongere kisten, vanaf 1351, waren vooral van naaldhout gemaakt en liepen naar het voeteneinde taps toe. De bodems van deze kisten bestonden uit meerdere dwarsliggende planken. In deze ontwikkeling is duidelijk de schaarste van eikenhout waar te nemen: men ging resthout gebruiken voor het vervaardigen van doodskisten. De 17^e-eeuwse kisten uit de kapel zijn recht boven elkaar begraven, waarschijnlijk geeft dit aan dat de graven in de zandstenen kerkvloer werden gemarkeerd. Bij oudste graven werden alleen de rijen gemarkeerd waarin begraven werd (Bult 1995, 105-106).

Voor het skeletonderzoek zijn 52 van de 170 geschikte begravingen uit 1265 tot 1433 onderzocht en 49 van de bijna 170 geschikte graven uit de periode 1351 (met name vanaf 1433) tot ca 1620. Mannen en vrouwen waren in zowel de vroege als de latere fase gelijk verdeeld. Gek genoeg bestond maar een klein percentage uit kinderen, ongebruikelijk voor de Middeleeuwen. Dit wijst erop dat het ONG waarschijnlijk geen kinderen opnam: vanaf de 15^e eeuw bestonden er al weeshuizen en zieke kinderen met ouders werden vooral thuis verpleegd (Bult 2002, 4). Gemiddeld werden mannen 43 jaar oud en de vrouwen in de vroegste periode 47 jaar oud, in de latere periode 49 jaar oud. De forse gemiddelde lengte van de begraven mannen en vrouwen, namelijk respectievelijk 172 centimeter en 162 centimeter, getuigt van gemiddeld goede voeding. Dat is bijzonder aangezien aangenomen wordt dat deze graven van de minstbedeelden van Delft waren. Er werden geen tekenen van ernstige ziekten onder de begravingen van beide periodes ontdekt: de Delftse bevolking lijkt erg gezond te zijn geweest. Wel zijn er veel individuele pathologieën ontdekt op het skeletmateriaal: van geheelde botbreuken en artritis tot botkanker. Ook tussen de twee periodes is weinig verschil in gezondheidsstatus te ontdekken: ondanks de bevolkingsgroei heeft het bestuur van Delft indertijd goed weten inspelen op de behoeftes van de inwoners, helemaal als men zich realiseert dat de onderzochte begravingen van armen, zwervers en zieken zijn geweest (Onisto *et al.* 1998, 10, 11, 21).

Noordelijk deel.

Over dit deel van het ONG terrein is het minst bekend. Rond 1400 werd er een grote rechthoekige beerput aangelegd. In het midden van de 15^e eeuw, tegelijkertijd met de verbouwing van de kapel, werd hier een U-vormig gebouw neergezet met grote binnenplaats van zeven bij dertien meter (afb. 21). Bijna alle funderingen van dit gebouw konden worden opgegraven. Het was bedoeld voor de opvang van mannen die hulp zochten in het gasthuis. Ook in de 17^e eeuw werd een beerput aangelegd. De grote hoeveelheid vondsten uit deze en de 15^e-eeuwse beerkelder schetsen een mooi overzicht van de dingen die in een middeleeuws gasthuis in gebruik waren. De funderingen van dit rechthoekige gebouw hebben de latere bebouwing gedragen, met als gevolg dat de grond binnen de funderingsrechthoek ongeschonden bewaard is gebleven. Er is uitgebreid onderzoek gedaan naar de 13^e en 14^e-eeuwse bewoningssporen onder deze mannenzaal. Er werden geen 12^e-eeuwse sporen ontdekt, wel was het gebied toen al ontgonnen: daar getuigen de met schone klei opgevulde greppels onder de vroegste bewoningssporen van (Kistemaker 1987, 331).

Afbeelding 21: Hoofdgebouw van het gasthuis uit de 15^e eeuw (lichtgrijs.) Daaronder ligt het erf uit de tweede helft van de 13^e eeuw met erfscheidingen, afvalkuilen (donker-grijs) en een structuur met stippellijn omgeven (Kistemaker et al. 1987, 330).

De vermoedelijke grens van het ONG terrein werd aan de noordzijde van het terrein gevonden in de vorm van een west-oost georiënteerde sloot. In de 13^e eeuw was het terrein aan beide zijden van deze sloot volop in gebruik, aangezien daar veel afval uit deze periode in de vorm van Andenne en vroeg steengoed aardewerk werd gevonden. Eind 13^e eeuw groeide de sloot dicht en bleef deze oude grens aan, niet meer als sloot maar als steeg die aan beide kanten werd afgeschermd door palen en vlechtwerk. Ten zuiden van deze sloot werd een structuur uit de tweede helft van de 13^e eeuw opgegraven (afb. 21). Waarschijnlijk heeft men bij de bouw van deze structuur een zelfdragende stijve constructie gemaakt die bijna niet in de grond verankerd was. De plattegrond ervan werd namelijk pas zichtbaar door meerdere vlakken onder elkaar heel uitgebreid te onderzoeken. Wel lag een duidelijk patroon van mest- en afvalkuilen om het erf heen (afb. 21) (Kistemaker 1987, 332). Of dit een huisje is geweest moet nader onderzoek nog uitwijzen, de sporen die eraan toegeschreven worden zijn erg mager. Het is onduidelijk of deze structuur bij het gasthuis heeft gehoord. Hetzelfde geldt voor de functie van het noordelijk deel van het terrein in de 13^e en 14^e eeuw: verder onderzoek zal moeten uitwijzen voor welke doeleinden de ruimte gebruikt werd.

Vondsten.

Er is van de enorme hoeveelheid aardewerk en ander vondstmateriaal nog niets onderzocht en gepubliceerd. Wel is de inhoud van de twee beerputten uit de mannenzaal uit de 15^e en 17^e eeuw bekeken. Als deze vergeleken worden kan dat een overgang laten zien in ziekenzorg, voedselbereiding, consumptie en medische verzorging. In de 15^e-eeuwse beerput werd een grote variëteit aan aardewerk aangetroffen, terwijl in de 17^e eeuw juist standaardisatie van het gebruiksgoed optrad: van eten uit potten uit de keuken of gebracht door familieleden naar gestandaardiseerd tafelgerei. In de 15^e-eeuwse beerput zijn dan ook vooral objecten aangetroffen die nauwelijks verschillen van de potten en pannen uit doorsnee Delftse huishoudens: mensen die in het ONG gingen wonen namen waarschijnlijk de eigen huisraad mee. Er werden nog geen verzorgingsvoorwerpen zoals zalfpotten aangetroffen: wellicht werd zelf direct op verbanden aangebracht. De 17e-eeuwse partij liet zien dat de eetkommen, schalen en borden bij één pottenbakker zijn besteld. Van potten of pannen is dan veel minder sprake in deze beerput: deze bleven in de keuken. Wel werden zalfpotten massaal aangetroffen in de 17e-eeuwse beerput. Elke patiënt lijkt in de 17e eeuw een standaarduitrusting te hebben gehad van een bord, een kom en een pispot. Het 17^e-eeuwse aardewerk liet zich juist niet vergelijken met contemporaine huishoudens: waar bij het ONG de variëteit afnam, nam de variatie in eetgerei in huishoudens juist toe (Bult 2002, 5).

Naast aardewerk werd ook materiaal van andere categorieën in de beerputten gevonden zoals botten, graten, plantenresten en tabakspijpen. Uit beide beerputten is gebleken dat rund- en schapenvlees het meest werd geconsumeerd. Ook werden in de 15^e-eeuwse beerput veel konijnenbotten gevonden: omdat de onderpoten steeds ontbraken lijkt het er op dat de konijnen reeds gevild in de gasthuiskeuken aangeleverd werden. Naast konijnenbotten werden in beide beerputten ook veel kattenbotten gevonden. Deze katten werden tussen de acht en twaalf maanden gedood voor hun vacht: er werd aan kattenvellen een heilzame werking tegen gewrichtsproblemen toegeschreven (de Hingh & van Ginkel 2009, 166). Qua gevogelte werd eend het meest gegeten gevolgd door kip, die in de 17^e eeuw een grote opkomst in het voedsel maakte. Wel nam de variatie in vogelsoorten af: van twintig soorten in de oudere beerput naar acht in de jongere. Kabeljauwachtigen en platvissen waren de meest gegeten vissoorten, naast haring, paling en karperachtige vissen. Van de weinige gevonden plantaardige voedselresten zijn vooral in de 17^e-eeuwse beerput gierst en rijst aangetroffen. Ook

werden in deze jongste beerput walnoten, hazelnoten, appels, aalbessen, zwarte moerbeien, druiven, bosaardbeien en vijgen ontdekt. In de oudere beerput werden helemaal geen noten ontdekt. De opkomst van tabak in de 17^e eeuw werd goed gereflecteerd in de jongste beerput: er werden veel pijpen teruggevonden. In die tijd schreef men er een geneeskrachtige werking aan toe, maar of de gasthuispijpen daarvoor of voor sociaal gebruik zijn gebruikt blijft onduidelijk (Bult 2002, 6).

Er wacht in het depot van Archeologie Delft nog ontzettend veel materiaal van het ONG dat onderzocht moet worden. Het materiaal dat in volgend hoofdstuk gepresenteerd wordt creëert hopelijk een duidelijker beeld over de eerste bewoningsperiode van het ONG.

Hoofdstuk 3 Het aardewerk grondig bekeken.

3.1 Methode.

Hieronder volgt de beschrijving van het ONG aardewerk uit de periode 1252 tot 1433 dat gevonden werd in 1986 in werkput drie, het noordelijke gedeelte van het gasthuisterrein. Tijdens de opgraving zijn deze scherven handmatig per spoor verzameld en bewaard waarna ze werden gewassen en zo veel mogelijk aan elkaar gepuzzeld. Indien er scherven uit verschillende sporen aan elkaar bleken te passen werden deze bij het spoor ingedeeld waar het grootste deel van het voorwerp in werd gevonden, met notatie van de sporen waarin andere delen van het voorwerp werden ontdekt. In totaal zijn er 3694 scherven uit deze periode macroscopisch onderzocht. Dit zijn niet alle gevonden scherven maar ze vormen wel een representatieve steekproef. De fragmenten zijn zoveel mogelijk ingedeeld in (sub)bakseltypes en aardewerkvormen zoals deze in het Deventer Systeem zijn geclassificeerd. Dit naslagwerk beslaat de meeste bakselsoorten uit de late Middeleeuwen. Indien de bakseltypes niet in dit systeem aanwezig waren is gebruik gemaakt van het naslagwerk van Borremans en Warginaire voor Andenne en Reineking- von Bock's werk over steengoed. Naast de (sub)bakseltypes en de vormen zijn ook het soort fragment, minimaal aantal individuen, datering, afmetingen van het voorwerp (indien mogelijk), eventuele versiering of glazuur, randtype en functie van het voorwerp aangegeven. Met behulp van al deze kenmerken is geprobeerd de potvormen zo vaak mogelijk vast te stellen. Helaas was dit niet altijd mogelijk wegens de grote hoeveelheid losse rand-, bodem- en wandscherven. Voor de randen is daarvoor een oplossing gevonden in het systeem dat door de archeologische dienst Delft wordt gehanteerd voor de determinatie van sterk fragmentarische aardewerkcomplexen. Daarin wordt het mogelijk gemaakt met behulp van randen vormen te bepalen en te dateren. Deze informatie werd ingevoerd in een Access database en daarna werd het verwerkt en geanalyseerd met behulp van draaitabellen in Excell.

3.2 Hoort het aardewerk wel bij het ONG?

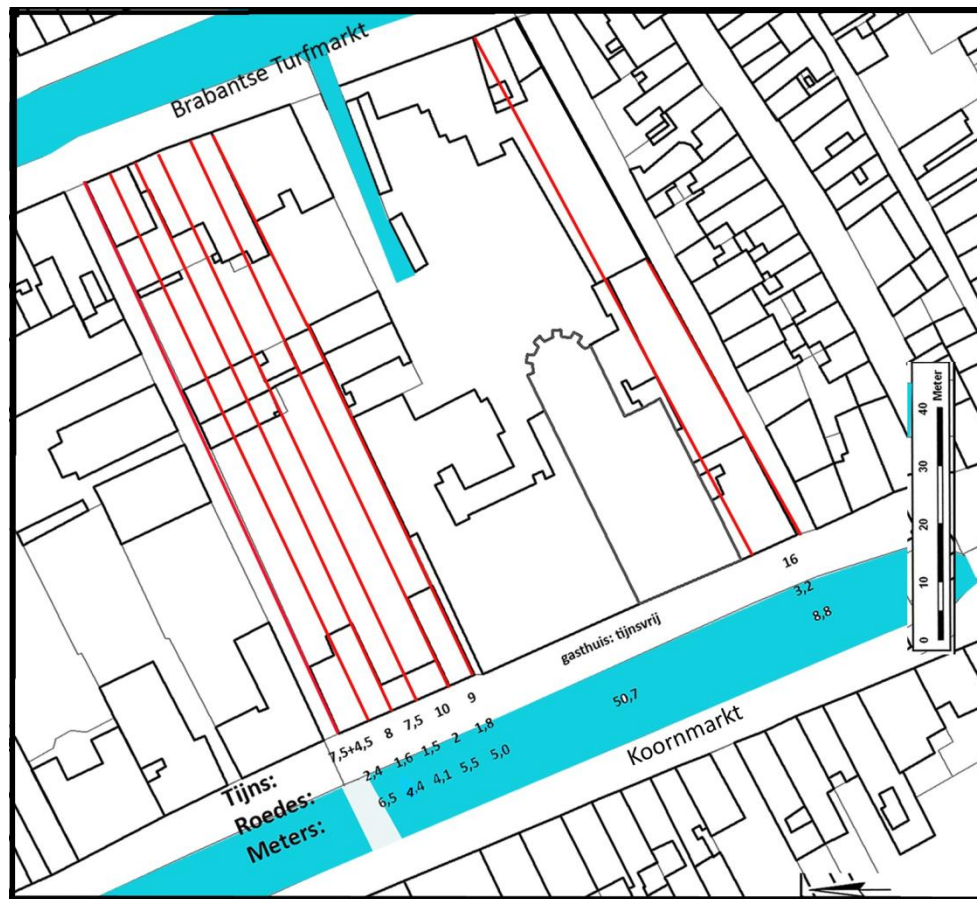
Voordat er wordt begonnen met de beschrijving van het onderzochte materiaal zal eerst worden onderzocht of het noordelijke terrein inderdaad eigendom van het ONG is geweest. De belangrijkste gebouwen, de kapel en ziekenzaal, werden namelijk gebouwd op het zuidelijker gedeelte. Om hierachter te komen komt het onderzoek naar het *tijnsboekje* van Delft goed uit. In het tijnsboekje staat de belasting of erfhuur die per breedte van het erf werd geïnd genoteerd. Aan de bedragen die hier instaan is af te lezen hoe breed de Delftse kavels zijn geweest. In dit tijnsboekje van 1461 tot 1465 staan percelen en hun eigenaren per straat vermeld met daarachter een geldbedrag in ponden, schellingen en penningen: de erfhuur. De hoogte van deze bedragen is vastgesteld aan de hand van het perceel en de rooilijn. De bedragen werden vastgesteld bij de uitgifte van de grond. Deze bedragen veranderden niet met de tijd mee: eenmaal vastgesteld bij de uitgifte van het perceel bleef het bedrag gelijk. Uit de rekeningen van de graaf van Holland blijkt dat al in 1316 erfhuur in Delft werd geheven en dat de bedragen in het tijnsboekje grotendeels met deze bedragen uit begin 14^e eeuw overeenkomen. Dit betekent dat de informatie uit het tijnsboekje uit het derde kwart van de 15^e eeuw ook over de vroege 14^e eeuw gaat en waarschijnlijk ook bij de uitgifte van de kavels (Visser 1967, 1-16).

Het ONG heeft gelegen aan de Koornmarkt tussen de Huyterstraat en de Gasthuissteeg. De tijns die op dit gebied werd geheven was verdeeld over zeven kavels. De tijnsroute die werd genomen tijdens het innen van de belasting liep van het zuiden van de Koornmarkt naar het noorden. Vanaf de Gasthuissteeg tot de Huyterstraat werd de volgende tijns geheven: 16 penning, 9 penning van het gasthuis, het tijnsvrije gasthuisgebied, 10 penning, 7,5 penning, 8 penning en de kosten voor de laatste kavel bedroegen 4,5 plus 7,5 penning. Er werden vijf penningen geheven voor één roede (2,76 meter). De bedragen zijn omgerekend naar meters en deze kavels staan aangegeven op afbeelding 22.

De tijns voor het ONG bedroeg slechts 9 penning, terwijl op de kaart te zien is (afb. 22) dat dit bedrag erg klein is voor de breedte van het perceel. Waarschijnlijk is de kavel naast het oorspronkelijke gasthuisterrein, dat van oudsher tijnsvrij was, op een gegeven moment gekocht door het ONG om het terrein uit te breiden. Vermoedelijk gebeurde dit rond de tijd van de grote verbouwing van het ONG in het tweede kwart van de 15^e eeuw, al is hier geen rekening van bekend. Het feit dat op de rest van het gebied tussen

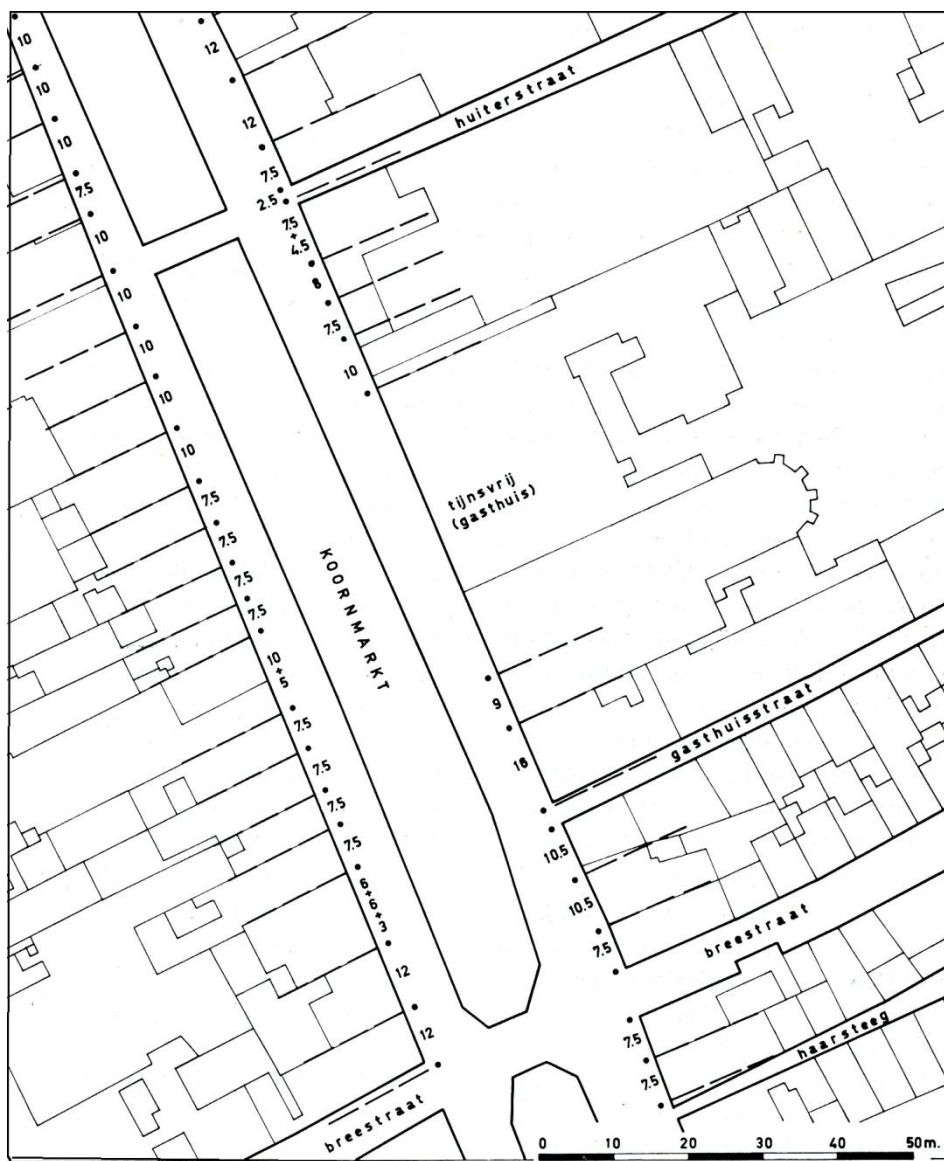
de Gasthuissteeg en de Huyterstraat wel belasting werd geheven doet vermoeden dat het gasthuisterrein vanaf de eerste verkaveling al toegewezen was als tijnsvrij en voor het gasthuis. Dit betekent dat voordat het gasthuis werd gebouwd er geen bewoning op dit terrein is geweest.

De lengte van het gasthuisperceel langs de rooilijn van de Koornmarkt laat zich bepalen aan de hand van de hoogte van de belasting die men voor de omliggende percelen moest betalen: er werden vijf penningen geheven voor één roede (2,76 meter). Als deze penningen in meters worden omgerekend, blijft er een tijnsvrij gebied over van 50,7 meter voor het gasthuis aan de Koornmarkt (afb. 22). De grote vraag blijft natuurlijk of dit hele tijnsvrije gebied ook voor 1316 aan het ONG toebehoorde, al het onderzochte aardewerk is in ieder geval binnen het gebied van 50,7 meter aangetroffen. Wellicht kan hier aan de hand van dit materiaal uitsluitsel over gegeven worden (Visser 1967. 1-16).

Afbeelding 22: Reconstructie van de percelen aan de Koornmarkt op het oudste kadastrale minuutplan van Delft uit 1832, in rode lijnen. De cijfers geven de erfhuur per erf aan volgens het tijnsboekje van 1461-1465, het aantal roedes en deze omgerekend in meters. Het ONG terrein staat met gasthuis: tijnsvrij aangegeven. Het perceel van 9 penningen ten noorden van het ONG terrein werd in het tweede kwart van de 15^e eeuw bij het gasthuis gevoegd: vanaf dat moment werden er 9 penningen voor het gehele perceel betaald.

In de publicatie over het tijnsboekje (Visser 1967, 1-16) wordt de kavel van 9 penning die later bij het gasthuis werd gevoegd naast de kavel van 16 penning (op de hoek van de Gasthuissteeg en de Koornmarkt) geplaatst (afb. 23). Dat lijkt onjuist te zijn omdat in dat gebied een 13^e en 14^e-eeuwse gasthuis-beerkelder opgegraven is: dit terrein was voor de uitbreiding in het tweede kwart van de 15^e eeuw al in handen van het ONG en het is daarom waarschijnlijker dat de 9 penningkavel aan de andere kant van het terrein heeft gelegen. Bovendien zijn in het noordelijkste deel van het gasthuisgebied de resten van een oude greppel gevonden. Deze greppel markeerde de grens van het gasthuisterrein en de kavel die ten noorden van het tijnsvrije perceel lag, die later bij het ONG werd gevoegd (persoonlijke communicatie Bult 2012).

Afbeelding 23: De verkaveling volgens Visser met de kavel van 9 penningen ten zuiden van het gasthuisterrein (naar Visser 1969, 5).

3.3. Inventaris per baksel.

Er zijn 3694 fragmenten aardewerk onderzocht uit de 13^e, 14^e en 15 eeuw (tab. 1). De verschillende bakseltypes waaruit dit complex bestaat zijn: Pingsdorf aardewerk, Paffrath aardewerk, kogelpot aardewerk, Andenne aardewerk, grijsbakkend aardewerk, Vlaams hoogversierd aardewerk, roodbakkend aardewerk, bouwkeramiek, proto-steengoed, bijna-steengoed, steengoed 1, steengoed 2, Hafnerwaar en witbakkend aardewerk (fig. 1). Hieronder wordt het bekeken materiaal beschreven.

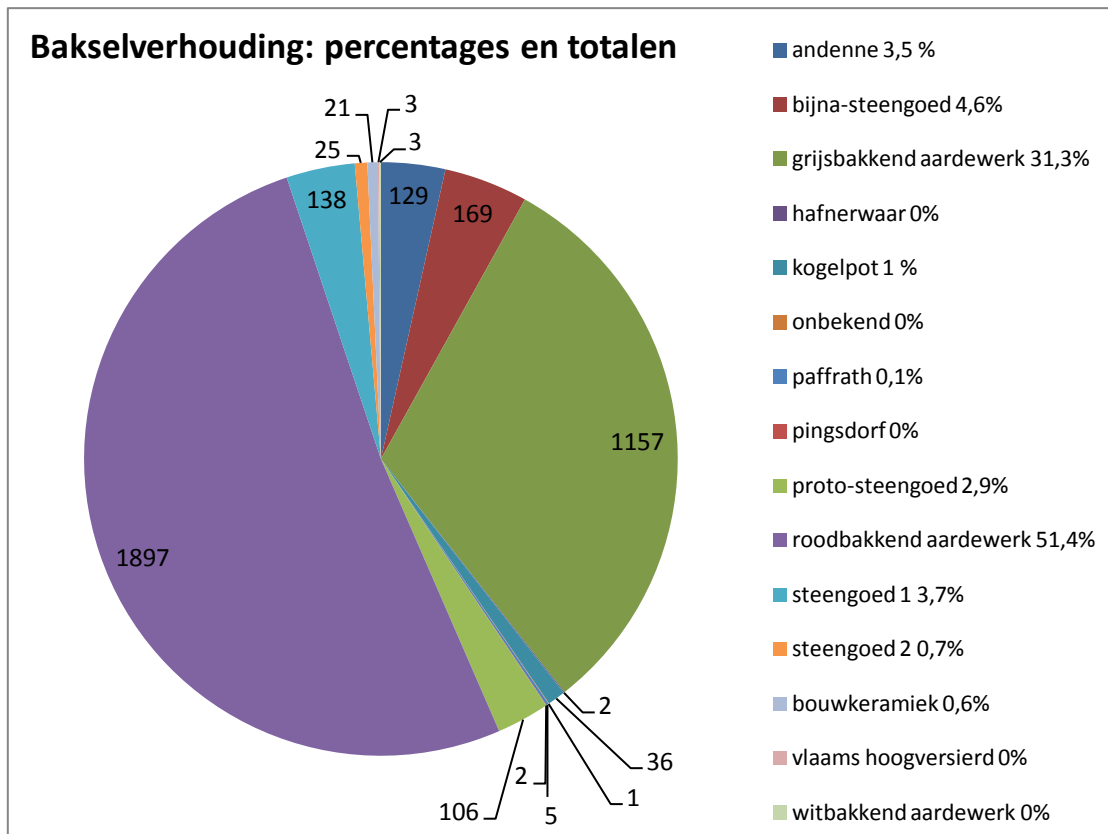
Tabel 1: Onderzochte aardewerkfragmenten in aantallen per fragment en bakseltype ingedeeld. ac: archeologisch compleet; bf: bodemfragment; of: oorfragment; rf: randfragment; rof: rand-oorfragment; rwb: rand-wand-bodem (dit gaat om bakpannen zonder steel) ; wf: randfragment.

Baksel	ac	bf	of	rf	rof	rwb	wf	totaal	Percentage
pingsdorf							1	1	0,1%
paffrath				1			4	5	0,1%
kogelpot	4	2		3			27	36	1%
andenne	2	16	3	12	3		94	130	3,5%
proto-steengoed/irdenware		13	3	5	7		78	106	2,9%
vlaams hoogversierd		2					1	3	0,1%
grijsbakkend aardewerk	10	82	25	117	14		909	1157	31,3%
bijna-steengoed	5	19	6	18	1		120	169	4,6%
roodbakkend aardewerk	23	169	32	241	17	23	1392	1897	51,4%
steengoed 1	1	21	3	19	4		90	138	3,7%
steengoed 2	2	4		6	1		12	25	0,7%
witbakkend aardewerk				1			1	2	0,1%
hafnerwaar			2					2	0,1%
bouwkeramiek				15			6	21	0,6%
onbekend							1	1	0,1%
Eindtotaal	47	329	74	438	47	23	2736	3694	100%

Pingsdorf aardewerk.

Pingsdorf aardewerk werd tussen 900 en 1200 gemaakt van tertiaire klei met een fijne tot matig fijne zandmagering in het Duitse Brühl-Pingsdorf maar ook in Limburg. Meestal werd Pingsdorf aardewerk, dat van witgeel en grijs-beige tot groenig grijsbruin van kleur kon zijn, gedraaid en soms met de hand gemaakt. Kenmerkend is de met vingers aangebrachte komvormige versiering van ijzerhoudende slib (Bult, 2011, 65).

Er is slechts één wandscherf Pingsdorf aardewerk aangetroffen, wit van kleur. Het is niet duidelijk uit welke tijd het gevonden fragment dateert, maar het werd gevonden met rood- en grijsbakkend aardewerk. Dit wijst op opspit uit een andere context die niet op het opgegraven terrein is aangetroffen.

Afbeelding 24: Verhouding tussen de bakfels in procenten en aantallen.

Paffrath aardewerk.

Dit baksel bestaat voornamelijk uit handgemaakte kogelpotten met een gedraaide rand. Ze werden gemaakt van witbakkende tertiaire klei en geproduceerd tussen 925 en 1225 in het plaatsje Paffrath bij Keulen. Ook elders in Duitsland komen productiecentra voor zoals Katterbach en Wildenrath. Kenmerken van Paffrath aardewerk zijn de bladerdeegachtige gelaagde structuur van de breuk en de metaalachtige glans op het oppervlak (Bult 2012, 15).

Er zijn vijf Paffrath fragmenten gevonden waarvan vier wandscherven en één randscherf van een kleine kogelpot die waarschijnlijk een haakoor heeft gehad. Deze is minder gelaagd op de breuk dan in de bloeiperiode van het baksel en wijst op een late datering van 1200-1225. Eén van de wandscherven kan gedetermineerd worden als kogelpot, maar is niet specifiek dateerbaar. Het is niet bekend of er begin 13e eeuw al bewoning was op het ONG terrein. Aangezien er weinig scherven uit deze periode zijn aangetroffen wordt vermoed van niet. Het is niet waarschijnlijk dat er een Paffrath pot uit deze periode de hele 13^e eeuw in gebruik is gebleven.

Kogelpot aardewerk.

Dit baksel bestaat voornamelijk uit handgemaakte kogelronde potten zonder additieven met verschillende soorten magering: mineraal maar ook plantaardig. Deze kogelpotten kwamen al vanaf de 8^e eeuw voor en verdwijnen in de omgeving van Delft rond 1250. Ze werden in open vuur of in kuilen met hete kooltjes gebakken en de temperatuur liep daarbij op van 650°-900°C. Dat betekent dat de baksels matig zacht tot hard gebakken werden en door de variatie in temperatuur en de variatie in gebruik van kleisoorten verschillende kleuren konden hebben. Beide reducerend (grijze kleur) en oxiderend gebakken (rode kleur) kogelpotten kwamen dus voor. Kogelpot aardewerk werd lokaal en mogelijk ook op huishoudniveau vervaardigd, wat ervoor heeft gezorgd dat er een grote variëteit ontstond in baksels en randtypen. Wel homogeen bleef de potvorm zelf: met kogelronde bodems. De randtypen zijn wel goed in een typologische ontwikkeling te plaatsen: van de 8^e tot de 10^e eeuw zijn voornamelijk ronde randen gebruikt, in de 11^e eeuw vierkante en vanaf de 12^e eeuw werden gefacetteerde randen met dekselgeul gebruikt. Dat is ook de periode waarin men begon met het gebruiken van een snelle draaischijf voor het vormen van het bovenste deel van de kogelpotten. Vanaf de 13^e eeuw komen er ook andere vormen voor dan kogelpotten: kannen. In een aantal gevallen maakte de ronde bodem plaats voor een standring (Verspay 2003, 8-9).

Bij de opgraving zijn zesendertig fragmenten van kogelpotten gevonden, van minimaal zeven kogelpotten. Het grootste deel van de fragmenten bestaat uit wandfragmenten. Er werden drie randfragmenten gevonden en twee bodemfragmenten. Op twee wandfragmenten en één bodemfragment is de voor kogelpot aardewerk uit de 13e eeuw typische Besenstrichversiering te zien. Één van de twee bodemfragmenten heeft een standring en is toe te schrijven aan een kan en dateert uit de 13e eeuw. Vier van de fragmenten zijn archeologisch compleet en zijn dan ook terug te vinden in de catalogus in de bijlage: drie kogelpotten en een grape. Deze kogelpot-grape is een bijzondere vorm omdat deze niet vaak voorkomt: het baksel is oranje en lijkt erg op roodbakend aardewerk, de vorm heeft drie pootjes en is handgevormd. Ook heeft de grape een holle, niet doorboorde greep, een uitstaande rand met dekselgeul en is aan de buitenkant voorzien van enkele vlekken loodglazuur. Het lijkt een voorloper te zijn van de roodbakende grape die vanaf de late 13^e eeuw veelvuldig voorkwam. Deze kenmerken wijzen op een datering rond 1250. Twee van de drie kogelpotten zijn van het type kp-kog-1, het meest algemene type kogelpot met een uitstaande rand met groef erop die wordt gedateerd tussen 1150 en 1350 (type- en dateringlijst Archeologie Delft). De randen van deze twee potten zijn gedraaid, de rest handgevormd. Deze techniek

werd pas vanaf het eind van de 10^e eeuw toegepast. Een van deze potten is duidelijk gemaakt van een tertiaire klei, die wijst op een datering eind 12^e, eerste helft 13^e eeuw. Tegelijkertijd heeft deze pot geen roetsporen en lijkt dus niet als kookpot gebruikt te zijn geweest. De andere is duidelijk wel gebruikt als kookpot: de buitenkant is zwartgeblakerd. De laatste archeologisch complete vorm is een kogelpot van het type kp-kog-14, een wat gedrongen ronde pot waar nog geen specifieke type datering voor bestaat. Ook bij deze pot is de rand gedraaid. Zes van de zeven individuen hebben een gedraaide rand wat betekent dat het gehele kogelpot complex in ieder geval gedateerd kan worden na 1150.

Andenne.

Het gedraaide baksel uit de Maasvallei is vernoemd naar één van de belangrijkste productiecentra, namelijk Andenne. Het werd vanaf het midden van de 10e eeuw gemaakt en verdween pas weer in de 14e eeuw. Pas vanaf het tweede kwart van de 12e eeuw kwam Andenne in West-Nederland voor. Het vormenspectrum bestond voor deze periode vooral uit (tuit)potten, kommen en enkele kannen. Daarna namen de kannen een steeds belangrijkere positie in en ontwikkelden zich meer verschillende vormen. In Nederland worden voornamelijk kannen en potten aangetroffen. De bodems werden meestal lensvormig gemaakt en werden vanaf het einde van de 12^e eeuw vaak voorzien van teentjes. Het baksel werd gemaakt van witbakkende tertiaire klei die van nature veel fijn zand bevatte, dus een magering was niet nodig. De kleur van Andenne aardewerk varieert dan ook van geelwit tot oranje (Verspay 2003, 7). De oranje kleur kwam pas voor vanaf ca 1175. Vaak werd de schouder versierd met loodglazuur dat de voorwerpen van een bruine, groene, oranje of gele kleur voorzag. Andenne verdween omstreeks het midden van de 13^e eeuw en werd verdrongen door de opkomst van roodbakend aardewerk (persoonlijke communicatie Bult, mei 2012).

Er zijn 130 fragmenten Andenne aardewerk gevonden van minimaal zeventien individuen: twee archeologisch complete vormen, 12 randfragmenten, drie randoorfragmenten, 16 bodemfragmenten, drie oorfragmenten en 94 wandfragmenten. Vijfentwintig van de 130 fragmenten hebben een oranje kleur en dateren sowieso van na 1175. De overige fragmenten zijn wit, grijs of geel: die kleuren komen de gehele Andenne periode voor. Één wandscherf is versierd met een vierdubbel radstempel-patroon: een kenmerk dat vooral op grote vormen voorkomt. Van één randfragment kon de vorm niet achterhaald worden, wel konden minstens dertien kannen en drie potten onderscheiden worden. Van slechts zes kannen en twee potten kon een specifiek

type worden bepaald met behulp van het naslagwerk van Borremans en Warginaire. In de catalogus zijn twee van deze kannen en één pot opgenomen. De vroegste datering werd gegeven aan een klein potje: tussen 1075 en 1175. Dat is erg vroeg en er moet dan ook bij gezegd worden dat van dit voorwerp alleen een klein randfragment aanwezig is. Vijf kannen en één pot werden tussen 1225 en 1300 gedateerd (Borremans & Warginaire 1966, 86-87), één kan tussen 1300 en 1350 (Borremans & Warginaire 1966, 86-87). Het gaat om kannen met een trechtersvormige, iets uitstaande hals, een rond worstvormig oor, een naar binnen afgeschuinde rand en een zweem loodglazuur op de schouder uit Andenne periode IIIA: 1225-1300 (catalogus, eerste Andenne vorm) (Borremans & Warginaire 1966, 86-87). Andere randvormen die meerdere keren voorkomen zijn kraagranden (6x) en afgeronde manchetranden (3x) die tussen 1225 en 1350 te dateren zijn (Borremans & Warginaire 1966). Ook de bodems wijzen op een datering in de 13e en 14e eeuw voor het Andenne corpus: van de zestien bodemfragmenten hebben er negen een lensbodem met teentjes, vijf of zes hebben een standvlak en één fragment lijkt pootjes te hebben gehad, erg ongewoon voor Andenne (Borremans & Warginaire 1966, 90). Deze categorie aardewerk beslaat 3,5 procent van het gehele complex. Dat betekent dat het ONG relatief veel van Andenne aardewerk gebruik maakte, helemaal als bedacht wordt dat het ONG uit een periode stamt waarin steeds minder Andenne aardewerk voorkwam.

Grijsbakkend aardewerk.

Handgevormd kogelpot aardewerk ging in het midden van de 13^e eeuw over naar grijsbakkend aardewerk, dat op een draaischijf werd vervaardigd: er ontstonden meer verschillende vormen. Ook de productie wisselde van lokale huishoudens naar stedelijke pottenbakkersateliers (Bartels 1999, 93). Deze ateliers werden vaak buiten de stadsmuren geplaatst wegens brandgevaar voor de toenmalig vooral houten huizen. Grijs aardewerk werd gemaakt door holocene alluviale klei uit bijvoorbeeld West- en Midden-Nederland reducerend te bakken op een temperatuur tussen de 850°C en 1000°C. Op sommige plekken in Nederland bleef men grijsbakkend aardewerk tot in de 15^e eeuw produceren, maar voor de regio Delft lag dat anders, daar verdween het grijs waarschijnlijk al snel na 1350 (Bartels 1999, 93). Van de alluviale klei werden vooral kookpotten, kommen, voorraadpotten en grote schenkkannen gemaakt: tafelwaar werd toen al gemaakt van proto-steengoed en bijna-steengoed, wat van betere kwaliteit was omdat deze baksels minder poreus waren. Toch was grijsbakkend aardewerk goedkoper te produceren: in armere huishoudens was toch grijsbakkend aardewerk op tafel te

vinden. Dat veranderde door de opkomst van loodglazuur: door de reducerende bakwijze waren de grijze vormen ongeschikt om loodglazuur op aan te brengen. Dit was onhandig omdat glazuur de porositeit van het goedkope aardewerk sterk verminderde. Toen het glazuur in het midden van de 14^e eeuw goedkoper werd legde het grijze aardewerk het af tegen het oxiderend gebakken rode aardewerk dat wel geschikt was voor het aanbrengen van een laagje loodglazuur (Janssen 1983, 135).

Tabel 2: Overzicht van het totaal aan grijsbakkende fragmenten, ingedeeld per functie, vorm en soort fragment. De percentages geven het aandeel de functie aan. Let wel: voor het berekenen van deze percentages zijn alleen de fragmenten meegerekend die aan een bepaalde vorm konden worden toegekend.

Functie	Voorwerp	ac	bf	of	rf	rof	wf	totaal	percentage
<i>keukengerei</i>	grape	1	2		8	5		16	
	pot	5	5		31	2	1	44	
	pot/grape				4	1		5	
	pot/kom				1			1	
totaal keukengerei								66	45,2%
<i>keuken- of tafelgerei</i>	kan	1	7	9	27	5		49	
	kom		2	1	17			20	
	kruik	1						1	
totaal keuken- of tafelgerei								70	48%
<i>spingerei</i>	spinsteentje	2						2	
totaal spingerei								2	1,4%
<i>verwarming</i>	vuurstolp		2		6			8	
totaal verwarming								8	5,5%
	overig		64	15	23	1	908	1011	
Eindtotaal		10	82	25	117	14	909	1157	

Grijsbakkend aardewerk is de op één na grootste categorie aardewerk: 31,3 procent van de onderzochte fragmenten hoort bij dit baksel. Voor Delft is dat veel: de stad was een voorloper op het gebied van aardewerkontwikkeling waardoor er een relatief korte periode grijsbakkend aardewerk beschikbaar was. Het is wat dat betreft tekenend voor de armoede van het ONG en de gasten. Er zijn 1157 scherven onderzocht: 11 archeologisch complete vormen, 82 bodemfragmenten, 25 oorfragmenten, 116 randfragmenten, 14 rand-oorfragmenten en 909 wandfragmenten (tab. 2). Dat komt neer op minimaal 143 individuen waarvan de volgende vormen: 14 grapes, 33 kannen, 16 kommen, één kruik, 38 potten, vijf potten of grapes, één pot of kom, twee spinsteentjes en zes vuurstolpen. In de catalogus zijn 12 van deze grijsbakkende voorwerpen opgenomen. Van de overige 27 individuen kon geen vorm bepaald worden. Van de 143 individuen konden er maar aan 12 vormen een type determinatie worden toegekend, dat is erg weinig: van het aardewerk waren maar enkele stukken compleet genoeg en bovendien is deze grijze categorie onderbelicht in het Deventer systeem. Ook is aan drie van deze 12 voorwerpen (een kruik, een kan en een voorraadpot) een nieuw

typenummer toegekend omdat ze niet in het Deventer systeem aanwezig waren. Deze types zijn in de database en in de catalogus aangegeven met nummer 201. Vooral het kruikje is bijzonder, dit voorwerp komt bijna nooit voor bij grijs aardewerk. De twaalf typedeterminaties leverden weinig dateringindicaties op, twee potten van het type g-pot-4 konden tussen 1300 en 1425 worden gedateerd (Bruin 1979 afb. 47, Clevis & Smit 1990). Eén randfragment leverde ook een datering op omdat het voorwerp kenmerken vertoont van een lokaal productiecentrum: Nieuwe Langedijk, dat grijsbakkend aardewerk produceerde tussen ca. 1250 en ca. 1350 (Haaften 1987). Het grijsbakkende aardewerk uit de omgeving van Delft werd na 1350 niet meer geproduceerd, wat dat betreft kan het gros van het aangetroffen grijze aardewerk tussen 1250 en 1350 worden gedateerd.

De determinatie van de randen laat ook een hiaat in het onderzoek naar grijsbakkend aardewerk zien: voor 45 van de 143 individuen moest een nieuw randtype worden gecreëerd en dan met name voor kannen, kommen en potten. Dit zijn juist de vormen die het grootste aandeel van grijsbakkend aardewerk uitmaken. Van de 82 bodemfragmenten bestaat verreweg het grootste gedeelte, 55 stuks, uit bodems met lobvoeten of een krans van lobvoeten. De vormverdeling doet dit ook vermoeden, aangezien kannen en potten in de 13^e en 14^e eeuw niet voorzien waren van een standring maar van lobvoeten of teentjes. Naast deze bodems komen ook vinnen (6x), lensbodems (6x) en standvlakken (7x) meerdere keren voor. Bodems op poten zijn maar twee keer gedetermineerd, wat vreemd aandoet omdat er wel 14 grapes zijn gevonden. Een verklaring hiervoor kan zijn dat niet alle grijze grapes van pootjes voorzien zijn geweest en in plaats daarvan lobvoeten hadden.

Qua versiering komen ribbels verreweg het meeste voor, en dan met name op potten: van de 29 fragmenten die een vorm van versiering vertonen zijn 19 voorzien van horizontale ribbels. Na ribbels komen groeven het meeste voor, op 11 fragmenten. Drie daarvan vertonen de voor Delftse productie kenmerkende dubbele groefversiering (van Haaften 1987, 302). Het is lastig te zien of de rest van het grijze spul ook in Delft en omstreken is vervaardigd, maar omdat Delft een belangrijke plaats innam bij de productie ervan is dit vermoedelijk wel het geval. Andere bijzondere versiering komt voor op de hengsels van vuurstolpen. Daarvan zijn er twee ontdekt, beide vertonen een krans van duimgrepen langs de zijkanten van de hengsels. De gevonden vuurstolpen zijn rond, omdat haardplaatsen in de 13^e en 14^e eeuw nog in het midden van kamers geplaatst waren. In de eeuwen daarna verplaatsten haardplaatsen zich tegen zijwanden

aan. Vuurstolpen werden vanaf dat moment halfrond van vorm. In het gehele onderzoek zijn geen halfronde vuurstolpen gevonden. Dit wijst erop dat de bebouwing in die tijd nog houtbouw zal zijn geweest.

Op ongeveer 200 fragmenten is roetaanslag ontdekt. Aangezien 63 van de 143 individuen een kook- of haardfunctie hebben gehad, zo'n 40 procent, lijkt de 17 procent aan fragmenten met roetaanslag op zijn plaats: roetaanslag wordt bijna nooit over de gehele vorm gevonden. Een aanzienlijk deel van de voorwerpen is dus gebruikt als kookgerei, een kenmerk dat overeenkomt met de algemene kennis over de productie van dit baksel. Hetzelfde geldt voor het grote aandeel grijze kannen in dit grijze corpus. De gehele functie van dit grijze complex kan daarom met drie woorden worden omschreven: keukengerei, opslaggerei en tafelgerei.

Vlaams Hoogversierd aardewerk.

Dit oxiderend gebakken en dus rode aardewerk uit Vlaanderen werd tussen 1175 en 1275 naar de Noordelijke Nederlanden geëxporteerd. Ook bij dit baksel maakte men gebruik van alluviale klei uit het holoceen. De vormen die in Nederland worden teruggevonden bestaan vooral uit kannen versierd met opgelegde lijnen van een witte slibcoating onder loodglazuur, radstempel en groen loodglazuur met koperoxide. Deze slib werd in lijnen, golven, schubben of bloemranken op het rode aardewerk aangebracht. In de 13^e eeuw begint men ook in Brabant en Haarlem met de productie van dit enigszins luxueuze baksel. In de 14e eeuw werd het aardewerk ook door de middenklasse gebruikt. Na 1350 stopte de productie (Verspay 2003, 9-10).

Er zijn drie fragmenten Vlaams Hoogversierd aardewerk gevonden: twee bodemfragmenten van kannen en één wandfragment. Wellicht zijn er een aantal scherven bij het 'gewone' roodbakende aardewerk meegerekend omdat niet op alle hoogversierde fragmenten de kenmerkende gele slib aanwezig is en gele slib later ook op gewoon rood aardewerk werd gebruikt. Dat er van deze categorie zo weinig scherven zijn teruggevonden is niet verbazingwekkend: het ONG was geen luxueuze instelling.

Roodbakkend aardewerk.

Net als grijsbakkend aardewerk is roodbakkend aardewerk voortgekomen uit de traditie van kogelpot aardewerk, de huishoudelijke functie van de vormen wijst daarop. Dit baksel werd gemaakt van alluviale holocene klei en werd gebakken in een oxiderende ovenatmosfeer. Op deze manier kleurde de ijzerdeeltjes die in deze klei aanwezig waren het baksel roodachtig, de kleur van vormen varieert namelijk van lichtbruin, beige en

felrood tot oranje. De productie begon in de tweede helft van de 13^e eeuw en bleef tot in de 19^e eeuw het meest gebruikte bakseltype van West-Nederland. In de 13^e eeuw werd het zogenaamde subbaksel bleekrood aardewerk gemaakt, wat bleker van kleur is dan het echte roodbakkende spul dat het bleekrode vanaf de 14^e eeuw verdrong. De vormen werden in dezelfde pottenbakkerscentra vervaardigd als het grijze aardewerk, veel vormen komen dan ook als grijs en als rood baksel voor: alleen de manier van bakken was anders. Aanvankelijk werd er meer grijs dan rood aardewerk geproduceerd, omdat het reducerende baksel een lagere porositeit kende. Dat veranderde met de opkomst van loodglazuur, dat alleen op oxiderende baksels hecht. In de loop van de 14^e eeuw werd steeds meer roodbakkend aardewerk ten koste van het grijze baksel geproduceerd: pottenbakkers gingen niet slechts voor de kleur van voorwerpen een andere oven opstoken. Loodglazuur had veel voordelen: voorwerpen werden minder vuil tijdens het gebruik en waren makkelijk schoon te maken. Bovendien verlaagde het de porositeit van het baksel aanzienlijk. Eerst werd er erg spaarzaam met het toenmalige kostbare glazuur omgegaan: alleen de plekken waar het echt nodig was werden ermee bespat. Denk daarbij aan de bodems van bakpannen en kookpotten, schouders van grapes en kannen en binnenkanten van pispotten. Pas toen loodglazuur goedkoper werd, in de 15^e eeuw, ging men de gebakken vormen er in onderdompelen (Bartels 1999, 105-107). In de 13^e en begin 14^e eeuw werden vooral veel bakpannen, bolle kookpotten, voorraadpotten, kannen en grapes geproduceerd. Vanaf de tweede helft van de 14^e eeuw breidde het vormenspectrum zich uit met onder andere vuurstolpen, vetvangers, pispotten, borden en olielampjes. Natuurlijk traden er in de loop van de tijd veel typologische veranderingen bij de vormen op (Verspay 2003, 20). Zo kregen bakpannen in de loop van de 14^e eeuw platte geknepen stelen (Persoonlijke communicatie Bult, 2012).

Het corpus roodbakkende fragmenten is verreweg het grootste complex van het onderzoek en er volgt dan ook een uitgebreide beschrijving: de 1897 fragmenten vormen 51,4 procent van het onderzochte aardewerk. Het laat zich opdelen in 23 archeologisch complete vormen, 169 bodemfragmenten, 32 oorfragmenten, 241 randfragmenten, 17 rand-oorfragmenten, 23 rand-wand-bodemfragmenten (bakpannen zonder steel) en 1392 wandscherven (tab. 3). Qua individuen gaat het om 298 stuks: 85 bakpannen, één beker, 12 borden, twee dovers, 52 grapes, 27 kannen, 12 kommen, twee koppen, één honingpot, twee pispotten, 29 potten, één pot of grape, één steelkan, vier testen, één vetvanger, drie vuurstolpen, één weefgewicht en twee zalfpotjes. Van de overige individuen kon geen vorm worden bepaald. Van de 23 archeologisch

complete vormen (zeven bakpannen, vier deksels, één dover, twee borden, drie grapes, één kan, vier potten en één steelkan) staan er 18 in de catalogus. Daarnaast zijn er nog vier andere roodbakkende stukken in opgenomen: twee halve zalfpotjes en twee delen van vuurstolpen. Van de 1897 fragmenten kon slechts van 39 stuks een determinatie op typeniveau gemaakt worden. Dat is weinig maar wordt verklaard door het fragmentarisch karakter van het roodbakkende corpus en bovendien is niet van elke rand af te leiden hoe de hele vorm er specifiek heeft uitgezien.

Bleekrood: Maar 64 van alle fragmenten behoren tot het subbaksel bleekrood aardewerk: twee archeologisch complete vormen, tien bodemfragmenten, drie oorfragmenten, acht randfragmenten, drie rand-oorfragmenten, één rand-wand-bodemfragment en 37 wandfragmenten. De vormverdeling van de individuen is typisch voor het vroegste roodbakkende spul: vijf bakpannen, twee dovers, één grape, één kan en twee potten. De twee archeologisch complete vormen, een pot en een dover, zijn opgenomen in de catalogus in de bijlage. Beide hebben een nieuw typenummer gekregen, omdat ze niet in het Deventer systeem terug te vinden waren. De pot kon gedateerd worden tussen 1200 en 1300. Wel kon aan een randfragment van een dover met een geschubde rand een bestaand typenummer worden toegekend, r-dov-1. Deze wordt tussen 1350 en 1500 gedateerd (Bruijn 1979, afb. 45:3). Dat lijkt laat voor bleekrood aardewerk maar is wel typisch voor dovers, die tot en met de 15^e eeuw blijven voorkomen. Dovers werden vervaardigd van een zeer grof aardewerk dat lijkt op het baksel van bakstenen: de kleur is bleekrood maar valt niet per se in de bleekrode periode (Bartels 1999, 105-107). Van alle bleekrode fragmenten vertonen er 29 roetaanslag en dat lijkt voor de hand liggend: negen van de 10 individuen zijn vuur- of keukengerelateerde vormen. Op maar vier van de 64 fragmenten is een vorm van decoratie te vinden. De archeologisch complete pot en een wandscherf hebben een horizontale ribbel en de twee dovers zijn versierd met lijnen en driehoekstempeltjes (zie dover in catalogus). Drie van de bakpanfragmenten zijn bespat met koperhoudend loodglazuur en dat is curieus omdat koperglazuur in de 13^e eeuw helemaal niet veel gebruikt werd. Het glazuur kan natuurlijk ook per ongeluk de groenige kleur gekregen hebben doordat er koperverontreiniging in het loodglazuur of in de klei aanwezig was .

Rood: Het grootste gedeelte van het rode spul bestaat net als het bleekrode spul uit keukengerai. Aangezien de meeste vormen van roodbakkend aardewerk binnen deze categorie vallen is dit geenszins verassend. Toch is de verhouding tussen keukengerai en tafengerai erg scheef. Dit kan erop wijzen dat het onderzochte terrein vooral voor de

vervaardiging van voedsel werd gebruikt: gegeten werd er in de ziekenzaal. Het is ook mogelijk dat het missende tafelgerei uit ander materiaal heeft bestaan, denk bijvoorbeeld aan houten planken. In de 13^e en 14^e eeuw kwamen nog geen aardewerken borden voor. Een andere interpretatie kan zijn dat er in het ONG in de 13^e en 14^e eeuw direct uit potten en grapes werd gegeten, wat tafelgerei overbodig maakte. Op 733 van de 1916 fragmenten, 38 procent, bevindt zich een vorm van roetaanslag. Wat verder opvalt in het gehele rode assortiment is de afwezigheid van wat luxer aardewerk en de aanwezigheid van tweede keuze producten: voorwerpen met een deuk of verzakking die voor een goedkope prijs werden verhandeld. Deze omstandigheden tonen duidelijk het eenvoudige karakter van het ONG aan.

Afbeelding 25: Detail golvende groefversiering op voorraadpot (Fotografie P. van de Peppel en M. B. Langbroek, Archeologie Delft 2012).

Decoratie: Er zijn 113 rode fragmenten met decoratie aangetroffen. Daarvan zijn er 56 voorzien van horizontale ribbels, 42 hebben gele slibversiering (hoogversierd of rood met slibversiering?), 4 hebben groeven, één een radstempelversiering, één heeft een golvend hengsel (vuurstolp), één heeft vingergrepen in het hengsel, twee hebben krassen of lijnen en vijf hebben een slinger van vingergrepen onder loodglazuur. Een voorraadpot heeft een golvend patroon van drie groeven over de schouder lopen (afb. 24).

Hieronder volgt een beschrijving van de meest voorkomende vormen uit het rode corpus.

Tabel 3: Overzicht van het totaal aan roodbakkende fragmenten, ingedeeld per functie, vorm en soort fragment. De percentages geven het aandeel de functie aan. Let wel: voor het berekenen van deze percentages zijn alleen de fragmenten meegerekend die aan een bepaalde vorm konden worden toegekend. Opvallend is het grote aandeel in keukengerei.

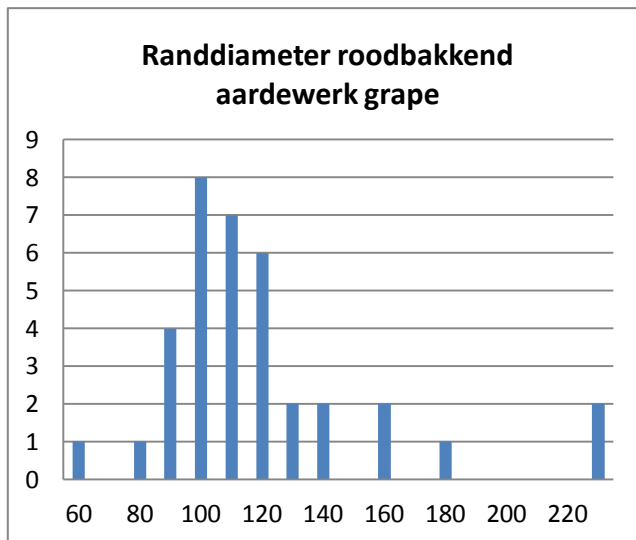
Functie	voorwerp	ac	bf	of	rf	rof	rwb	wf	totaal	percentage
<i>Keukengerei</i>	bakpan	7	48	1	54	2	22	9	143	
	deksel	4			3				7	
	grape	3	8	2	40	8		4	65	
	pot	4	9		27	1		14	55	
	pot/grape				1				1	
	steelkan	1							1	
	vetvanger				1				1	
Totaal keukengerei									273	68,3%
<i>keuken- of tafelgerei</i>	kan	1	19	7	24	6		4	61	
	kom		2		12				14	
totaal keuken- of tafelgerei									75	18,8%
<i>tafelgerei</i>	kop		1		2				3	
	kop (honingpot)				3			1	4	
	beker				1				1	
	bord	2	6		11				19	
totaal tafelgerei									27	6,8%
<i>verwarming/verlichting</i>	vuurstolp		2		4			1	7	
	test		1		3				4	
	dover	1		1	1				3	
	olielamp		3						3	
totaal verwarming/verlichting									17	4,3%
<i>sanitair</i>	pispot				2			1	3	
totaal sanitair									3	0,8%
<i>weefgerei</i>	weefgewicht				1				1	
totaal weefgerei									1	0,3%
<i>medisch/verzorging</i>	zalfpotje		1		2		1		4	
totaal medisch/verzorging									4	1%
	overig		69	21	50			1357	1497	
Eindtotaal		23	169	32	255	17	23	1397	1897	100%

Bakpannen: De grootste groep roodbakkende voorwerpen bestaat uit bakpannen. Van de 85 individuen kon er helaas maar aan 14 een typedeterminatie worden toegekend. De types die het meest voorkomen (beide vijf keer) zijn r-bak-1 en r-bak-32. Het lijkt alsof r-bak-1 (platte geknepen steel en vrij platte bodem) de opvolger was van r-bak-32 (holle doorboorde steel en lensbodem), aangezien de laatste dateert tussen 1250 en 1350 (Bartels 1999, 107, 634) en de eerste tussen 1350 en 1525 (Clevis & Kottman 1989, 39). Een andere bakpan heeft een golvende rand (r-bak-11) en dateert tussen 1300 en 1500 (Carmiggelt & Veen 1995). Op basis van deze dateringen wordt vermoed dat van alle bakpanfragmenten de helft voor 1350 gedateerd moet worden en de

andere helft na 1350. Net als bij de bakpannen van Koningsveld komen hier de naar buiten verdikte randvormen ook met overweldigende meerderheid voor: 24 hebben een naar buiten verdikte rand en 29 de omgeslagen 'Koningsveld-rand' (Verspay 2002, 21). De diameter van de bakpanranden varieert tussen de 200 en 320 millimeter, met de meeste nadruk tussen de 260 en 300 millimeter: 40 van de 85 individuen vallen binnen deze afmetingen.

Kannen: Van de minstens 31 kannen uit het rode corpus kon er maar van één een determinatie op typeniveau gemaakt worden: r-kan-32 die dateert tussen 1350 en 1400 (Ostkamp *et al.* 2001, cat. 56) (zie catalogus). Van de overige fragmenten konden vooral randtypes gedetermineerd worden. Randtypes 1, 2, 4, 7 en 211, allemaal verschillende versies van manchetranden, komen het meest voor: 17 keer. Randtypes 4, 6 en 7 zijn typisch voor de Delftse pottenbakkerij Nieuwe Langedijk en komen acht keer voor (van Haafden 1987, 303-305). Kannen hadden in deze periode vaak een krans van lobvoeten als bodem (Bartels 1999, 108). Er zijn 10 van deze bodems aangetroffen. De diameter van de randen varieert tussen de 80 en 120 millimeter, met de meeste tussen de 100 en 120.

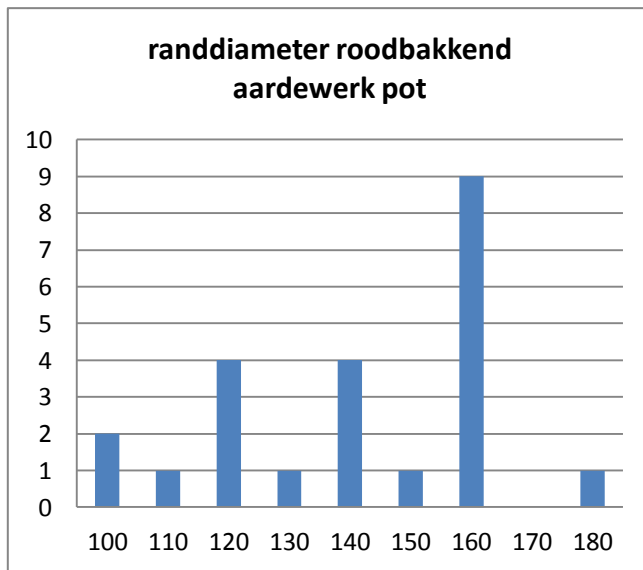
Grapes: Er zijn vier determinaties op typeniveau gemaakt bij de grapes: r-gra-2, r-gra-5, r-gra-83 en r-gra-201. Drie daarvan leverden een datering op tussen de tweede helft van de 14^e en de eerste helft van de 15^e eeuw (Ostkamp *et al.* 2001, cat. 44-45, Clevis & Smit 1990, 33 en Clevis & Kottman 1989, 37). De nieuwe determinatie, r-gra-201, is een bolle grape met 1 ribbel op de schouder en twee haakoren. Het lijkt op een aardewerkversie van een ijzeren ketel. Deze vorm heeft nergens roetaanslag en is waarschijnlijk nooit als kookpot gebruikt. Tevens is er een breuk in de rand te zien waar loodglazuur aan gehecht zit: deze grape is in de oven al beschadigd geraakt. Van de overige 47 individuen kon alleen het randtype bepaald worden. De meest voorkomende randtypes zijn 2, 3, 4 en 5, eenvoudige afgeronde randen, ze komen 36 keer voor. Randen 3, 4 en 5 zijn naast afgerond ook nog naar buiten omgeslagen (n = 26). Qua afmetingen komen zowel grote als kleine grapes voor: de diameter van de randen varieert tussen de 60 en 230 millimeter. Van de 51 grapes hebben 25 stuks een diameter tussen de 90 en 120 millimeter (fig. 2).

Afbeelding 26: Verdeling van de randdiameters van roodbakkende grapes: horizontaal worden de diameters aangegeven in millimeters (afgerond op 10 millimeter), verticaal de aantallen. Van de 51 grapes kon er van 36 een diameter gemeten worden.

Vermoedelijk werden deze kleinere grapes gebruikt als middel om uit een grotere ketel pap te scheppen en zo in kleinere porties te verdelen. Het lijkt in ieder geval onwaarschijnlijk dat op het ONG terrein voor iedere gast een apart potje werd gekookt. Op slechts 14 van de 52 grapes is een vorm van roetaanslag aangetroffen, wat erop wijst dat niet in elk exemplaar apart werd gekookt. Het kan ook nog zo zijn dat familieleden van de gasthuisbewoners voedsel van thuis voor hen in eigen grapes aandroegen en dat daardoor de grote variëteit aan afmetingen en vormen terug te vinden is. Dat zou kunnen betekenen dat er in deze periode niet of weinig collectief voor de bewoners werd gekookt: de afwezigheid van grote aardewerkvormen in het gehele complex ondersteunt dit vermoeden.

Potten: Van de minimaal 32 potten zijn drie potten gedetermineerd als r-pot-5, te dateren tussen 1350 en 1450 (Bruijn 1979, afb. 46: 13 en 47). Het zijn brede voorraadpotten met een hoge schouder op standlobben of vinnen (catalogus). Één van deze potten is duidelijk groter dan de andere twee maar wordt toch als zelfde type gedetermineerd. Van de overige individuen is vooral het randtype gedetermineerd: 13 van de 32 randen hebben randtype 1.1, een onverdikte rand met een groef bovenop. Een ander randtype dat zes keer voorkomt is randtype 4, een naar buiten gebogen rand die plat van boven is. Qua diameter (tussen de 100 en 180 millimeter) zijn de randen van meeste potten tussen de 120 en de 160 millimeter: 13 van de randen horen hierbij (fig. 3). Van de 55 fragmenten die aan potten zijn toegeschreven hebben 26 een vorm van roetaanslag, wat pleit voor een groter aantal kookpotten dan voorraadpotten: niet alle delen van kookpotten zijn beroet geraakt.

Afbeelding 27: Verdeling van de randdiameters van roodbakende potten: horizontaal worden de diameters aangegeven in millimeters (afgerond per 10 millimeter), verticaal de aantallen. Van de 32 potten kon er van 23 een diameter gemeten worden.

Zalfpotjes: De enige fragmenten die lijken te wijzen op ziekenverzorging zijn 4 scherven van zalfpotjes. Het gaat hierbij om twee bodems, één randje en één rand-wand-bodemfragment. Drie van deze lijken dezelfde vorm te hebben gehad en zijn in de catalogus opgenomen onder typenummer 201: ook voor deze fragmenten is een nieuw typenummer ingevoerd. Helaas betekent dat wel dat er geen specifieke datering aan te geven is. Zalfpotjes komen pas vanaf het begin van de 15^e eeuw voor en het kan dus zijn dat de datering van de desbetreffende scherven buiten de onderzoeksperiode valt. Dat zou jammer zijn omdat de functie van de fragmenten voor de onderzoeksperiode zou kunnen bewijzen dat men in die tijd niet alleen onderdak verschaftte maar ook het leed van zieken probeerde te verzachten.

Kommen: Kommen komen niet zo vaak voor als potten en grapes: er zijn 12 randen gevonden. Vermoedelijk namen deze laatste vormen ook regelmatig de functie van de kom over. Rood tafelgerei is geen uitgebreide categorie geweest omdat die vormen, koppen, bekers en kleine kannen in de 14^e eeuw vooral in steengoed vervaardigd werden.

Honingpotten: De drie randfragmenten van honingpotten (r-kop-24?) getuigen van lokale productie: de slingers van vingergrepen die onder het loodglazuur zijn aangebracht zijn typisch voor het Nieuwe Langedijkse productiecentrum (van Haften 1987, 303).

Borden: De 19 bordfragmenten komen waarschijnlijk uit het eind van de onderzoeksperiode en daarna: daar getuigt de datering van de twee archeologisch complete vormen van, één werd namelijk gedateerd tussen 1375 en 1525 (Bruijn 1979, afb 52: 12)

en de ander in de 16e en 17e eeuw (Jacobs & Veen 1996, 63). Waarschijnlijk werd in de periode van de verbouwing, het tweede kwart van de 15e eeuw, een langzame omschakeling gemaakt van potten of planken om uit of van te eten naar aardewerken borden.

Hygiëne: Er zijn maar twee randen van pispotten aangetroffen. Pispotten werden vanaf 1350 gemaakt maar bevinden zich vrijwel niet tussen het onderzochte materiaal. Waarschijnlijk werd aan de sanitaire behoeftes van de zieke gasten op een andere manier tegemoet gekomen. Een andere uitleg kan zijn dat pispotten op dit deel van het terrein niet gebruikt werden omdat er geen ziekenzaal aanwezig was.

Verwarming/Verlichting: In de categorie verwarming/verlichting zijn ook weinig stukken gevonden. Van de vuurstolpen, nu rood in plaats van grijs maar nog steeds rond, komen maar vier randen voor. Wel is op één daarvan de voor vuurstolpen typische krasversiering te zien (catalogus).

Er zijn drie testranden gevonden. Vuurtesten werden gebruikt om je aan te warmen: er werden gloeiende kooltjes in geplaatst. Vaak werden deze vuurtesten in houten kistjes geplaatst zodat er voeten op geplaatst konden worden, bijvoorbeeld in de kerk. Ook weinig aanwezig zijn olielampjes: net als vuurtesten kwamen die in de 14^e eeuw nog maar af en toe voor.

Weefgewicht: Interessant is het rode weefgewicht dat is gevonden, omdat het van een Romeinse tegula afkomstig lijkt te zijn.

Bouwkeramiek.

Deze categorie beslaat de tegels en daktegels: eigenlijk horen deze in mallen gevormde stukken niet bij het onderzoek, het is geen gebruiks-aardewerk. Er zijn 21 stukken gevonden: 18 tegels en 3 daktegels. 16 tegels en drie daktegels hebben een oranje kleur, twee andere tegels zijn geel.

Steengoed.

Dit harde baksel is ontstaan uit het Pingsdorftype aardewerk en werd vervaardigd uit tertiaire klei in het Duitse Rijnland. Zodra de Pingsdorfvormen begonnen te veranderen in hoge kannen met lintoren en de decoratie van verfstrepen verdwijnt, spreken we van proto-steengoed. In de dertiende eeuw vond er een techniekslag plaats: langzaam ontwikkelde de overgang van ongesinterde baksels naar het volledig gesinterde echte

steengoed. De productiecentra ondergingen deze ontwikkelingen onafhankelijk van elkaar, waardoor de datering van proto-steengoed, bijna-steengoed en echt steengoed niet heel precies gegeven kan worden. Vaak werden de verschillende vormen en baksels zelfs naast elkaar geproduceerd. Het is vaak lastig macroscopisch te bepalen uit welk productiecentrum een fragment komt, de fragmenten uit productiecentra in Siegburg (lichte kleur, geen oppervlakte bewerking of dunne zoutglazuur) en Langerwehe (donker met ijzerengobe) hebben echter herkenbare kenmerken (Bartels 1999, 43). Steengoed vormen bestaan vooral uit tafel- en drinkgerei zoals kannen en bekers. Het hele steengoedcomplex dat onderzocht is beslaat zo'n 12 procent van al het aardewerk. Dat lijkt redelijk vertegenwoordigd omdat het vooral om drinkgerei gaat (kleine kannen en bekers) dat onder de overige baksels vrijwel niet voorkomt.

Proto-Steengoed: Werd gemaakt tussen 1225 en 1280 met een optimum in de periode 1225-1250. Omdat het reducerend werd gebakken op een temperatuur boven de 1000°C wordt proto-steengoed gecategoriseerd als zeer hard. Dit baksel werd gemagerd met veel afgerond grof zand, zo'n 20 tot 30 procent van de scherf, wat het een rauwe, deels versinterde structuur gaf en een bruine tot grijze kleur. De gedeeltelijke versintering zorgde voor een sterke vermindering van de porositeit, wat het uiterst geschikt maakte om vloeistoffen in te bewaren. Het oppervlak van proto-steengoed vormen kan erg ruw zijn en is vaak voorzien van forse draairingen (Bartels 1999, 44-45). Na 1250 werd het baksel in een aantal productiecentra voorzien van een ijzerengobe. De vormen die werden gemaakt waren kannen en drinkbekertjes. Tot 1240 waren de hoge kannen met lintoren voorzien van zware randen met drie ribbels, daarna veranderden deze in manchetvormige en driehoekig afgeschuinde randen (Verspay 2002, 12). Een heel ander baksel dat ook onder de noemer proto-steengoed valt, is *Irdenware*: een geel tot oranje baksel dat op veel minder hoge temperatuur is gebakken en aan de buitenkant is voorzien van een paarse ijzerengobe. De reden dat het toch tot steengoed wordt gerekend is dat de vormen hetzelfde zijn. Qua datering hoort het overigens niet per se bij proto-steengoed, waarschijnlijk werd het vooral in de 13^e en 14^e eeuw geproduceerd.

Er zijn 106 fragmenten proto-steengoed onderzocht, waarvan 45 toebehoren aan het Irdenware baksel. Eerst wordt ingegaan op de 61 fragmenten van het normale proto-steengoed. Dit is samengesteld uit zeven bodemfragmenten, drie oorfragmenten, vijf rand-oorfragmenten en 46 wandfragmenten: minimaal vijf individuen, of beter gezegd

vijf kannen. Twee van deze hebben een determinatie op typeniveau opgeleverd, beide namelijk s5-kan-3, gedateerd tussen 1225 en 1275 (type- en dateringlijst Archeologie Delft 2008). Eén bodemfragment heeft aan een beker toebehoord. De overige bodems hebben allemaal een rommelig geknepen standring, erg kenmerkend voor steengoed kannen. Alle vijf randfragmenten zijn afgerond, één daarvan is naar binnen verdikt. Dat er geen manchetvormige randen zijn gevonden maar juist randen die meer bij bijna-steengoed horen zinspeelt op een datering na 1250, omdat in die periode een opmars werd gemaakt door bijna-steengoed. Draairibbels werd op 15 van de fragmenten gevonden. Eén wandfragment lijkt afkomstig te zijn uit productiecentrum Siegburg en één andere uit Langerwehe. Van de overige fragmenten kon dit niet worden bepaald maar door de variatie in kleuren (van geel tot donkergrijs) lijken de fragmenten uit verschillende centra afkomstig te zijn. Eén rand-oorfragment lijkt een misbaksel of tweede keuze product te zijn geweest.

De 45 Irdenware fragmenten zijn als volgt verdeeld: zeven bodemfragmenten, vijf randfragmenten, twee rand-oorfragmenten en 32 wandscherven. Ze zijn allemaal oranje en voorzien van een glimmende paarse ijzerengobe. Omdat er geen archeologisch complete vormen zijn gevonden, is de enige proto-steengoed vorm die in de catalogus is opgenomen is de bovenkant van een Irdenware kan. Op één van de fragmenten was een leemengobe aangebracht en deze was ook voorzien van roetaanslag. Ook bij het Irdenware zijn draairillen goed vertegenwoordigd, op vijf van de fragmenten. De zeven bodems hebben allemaal een rommelig geknepen standring. Beide driehoekige randen (4) en kraagranden (2) komen voor, alle twee kenmerkend voor kannen. Omdat er geen typedeterminaties mogelijk zijn is het nog niet mogelijk een algemene periodisering voor dit baksel te vormen, wel lijkt Irdenware de goedkope versie te zijn geweest van het geïmporteerde steengoed.

Bijna-Steengoed werd tussen 1250 en 1325 vooral in productiecentrum Siegburg vervaardigd. Andere productiecentra stapten in één keer over naar echt steengoed. De overgang van proto-steengoed naar bijna-steengoed nam zo'n twintig jaar in beslag: met ging zuiverdere klei gebruiken zodat er op nog hogere temperaturen gebakken kon worden, tussen de 1100°C en 1200 °C. Door de hoge temperaturen versinterde het baksel deels maar bleef het oppervlak ruw door de nog aanwezige zandmagering. Ook zorgde dit voor een *klingelhart* baksel en een lagere porositeit waardoor het baksel nog geschikter werd voor het produceren van kannen en bekers. Door de zuivere klei konden de vormen erg dun gemaakt worden en ontstond de mogelijkheid voor andere vormen.

Zo werden er kleine biconische kannen en volledig cilindrische kannen met een lichte verbreding in het midden gemaakt. Vaak werd een ribbel op de buik of schouder aangebracht. De halzen en buiken werden vooral voorzien van dunne draairillen en de standringen werden rommelig golvend geknepen (Verspay 2003, 13).

In totaal werden er 169 fragmenten bijna-steengoed onderzocht: vijf archeologisch complete vormen, 20 bodemfragmenten (bijna allemaal met rommelig geknepen standring), 6 oorfragmenten, 18 randfragmenten, 1 rand-oorfragment en 120 wandfragmenten. De vijf complete vormen zijn allemaal opgenomen in de catalogus in de bijlage en zijn stuk voor stuk variaties van het kantype s4-kan-1 die gedateerd wordt tussen 1250 en 1325 (Bartels 1999, 47 en Jaspers & Ostkamp 2011, 3). Ook zijn ze alle vijf voorzien van draairillen. Wel varieert de kleur waardoor wordt vermoed dat de kannen uit verschillende productiecentra afkomstig zijn: twee kannen komen uit Langerwehe, één uit Siegburg en van de overige twee is het niet duidelijk. Ook de randvormen variëren, de minimaal 24 individuen zijn voorzien van doornranden, onverdikte randen, kraagranden en één rand is zelfs manchetvormig. Bijna allemaal zijn ze van kannen afkomstig: slechts drie bodemfragmenten lijken delen van bekers geweest te zijn. Bij de niet-complete individuen konden enkele typedeterminaties gevormd worden: twee keer werd s4-kan-3 gevonden (1275-1325) (Bartels 1999, 529), nog twee keer werd s4-kan-1 aangetroffen (1250-1325) (Bartels 1999, 47 en Jaspers & Ostkamp 2011, 3) en één keer s1-kan-18 (!). Deze echte steengoed vorm (1425-1475) (Bartels 1999, 535) heeft waarschijnlijk op een ongunstige plek in de oven gestaan waardoor het baksel slechts deels is versinterd. Van alle fragmenten zijn 58 voorzien van een paarse ijzerengobe, 11 van een leemengobe en 12 zijn gevlamd. Het grootste gedeelte, namelijk 73 stuks, is daarna nog eens voorzien van een laagje zoutglazuur. Van de 169 fragmenten komen er 66 waarschijnlijk uit productiecentrum Siegburg en slechts vijf zijn bij Langerwehe ingedeeld. Gezien het aantal stuks dat voorzien is van een ijzerengobe lijkt het erop dat meer fragmenten uit dit centrum afkomstig zijn geweest. Er is op 34 scherven een vorm van decoratie aangetroffen: 27 van de fragmenten hebben ribbels, vier hebben roodoranje vlekken op het oppervlak, twee hebben een radstempelversiering op de schouder en één scherf heeft roodachtige tijgerstrepen over het oppervlak lopen. Drie van de fragmenten zijn op een zodanige manier gedeukt dat het om misbaksel of tweede keuze producten moet gaan: deze producten zijn typisch voor armere huishoudens omdat ze weinig geld kostten. Veel van deze bijna-steengoed

producten konden op basis van de versintering bijna in de echte steengoed categorie worden ingedeeld en kunnen daarom eind 13^e, begin 14^e eeuw worden gedateerd.

Steengoed 1 en 2: Vanaf 1300 werd echt steengoed geproduceerd. Tot in de 20^e eeuw is dit baksel veelvuldig geproduceerd en gebruikt. Natuurlijk trad er een typologieontwikkeling op die heeft geleid tot een indeling in steengoed periodes. In dit onderzoek gaat het vooral om steengoed uit de eerste periode, namelijk tussen 1280 en 1400 (Bartels 1999, 48). Omdat de vormen op een temperatuur tussen de 1200°C en 1300 °C werden gebakken van zuivere, plastisch tertiaire klei uit het Rijnland versinterde het lichtgekleurde baksel volledig: de porositeit nam nog verder af tot het slechts een wateropname van 0,4% had. Ook hier liep pottenbakkerscentrum Siegburg voorop, al duurde het niet lang voor de andere centra de nieuwe techniek overnamen: deze centra hadden daarvoor vrijwel alleen nog proto-steengoed geproduceerd. Andere belangrijke productiecentra waren Langerwehe, Raeren, Aken en Keulen. Omdat in de lage landen alleen alluviale klei beschikbaar was die een te laag smeltpunt had voor versintering werd daar geen steengoed geproduceerd maar juist geïmporteerd. Omdat steengoed zich niet leende voor de productie van kookgerei en grote open vormen werden deze juist wel in de lage landen vervaardigd. Het enige verschil tussen steengoed 1 en 2 is dat 1 vrijwel zonder oppervlaktebehandeling zoals ijzerengobe werd gemaakt en 2 juist wel. Wel ontstaat steengoed 2 iets later: na 1350. Qua vormendiversiteit werd nog steeds vooral tafelwaar geproduceerd: bekers en kannen en kruiken. De kannen werden steeds hoger en slanker en de kruiken waren juist laag en bol. Bijna alle vormen werden voorzien van een geknepen standring en de randen werden afgerond en niet verdikt (Verspay 2002, 13-19).

Er zijn 138 stukken steengoed 1 onderzocht: één archeologische complete vorm, 21 bodemfragmenten, drie oorfragmenten, negentien randfragmenten, vier randoorfragmenten en 90 wandfragmenten. Er zijn drie kanfragmenten en één voet van een beker in de catalogus opgenomen. Deze beker heeft de vorm van steengoed 2 baksel maar behoort met slechts een karige leemengobe en de lichtgekleurde Siegburg scherf toch bij steengoed 1: een nieuw typenummer (201) is daarom toegekend. De archeologisch complete vorm is een klein kannetje uit de eerste helft van de 14^e eeuw met een buikribbel: s1-kan-14 (Bartels 1999, 534). Drie andere fragmenten zijn ook als dit type gedetermineerd. Verder zijn nog een s1-kan 15 (1350-1400)(Bartels 1999, 534), een s1-kan-8 (1325-1375)(Bitter *et al.* 1997) gedetermineerd. 118 Fragmenten zijn afkomstig uit Siegburg, van de overige 20 is dit niet duidelijk. Het complex bestaat uit

minstens 18 kannen en vier bekers. De gevonden bodems zijn grotendeels rommelig geknepen standringen en de randen zijn bijna allemaal recht en afgerond. Slechts één exemplaar heeft een kraagrand. Zoutglazuur is op 23 van de fragmenten aanwezig, 11 van de fragmenten hebben rode bloesem op het oppervlak en 27 zijn voorzien van ribbels. Vier van de stukken zijn zodanig gedeukt dat het om tweede keuze producten moet gaan.

Van de 25 stukken steengoed 2 zijn er twee archeologisch compleet. De overige fragmenten zijn verdeeld in vier bodemfragmenten, zes randfragmenten, één randoorfragment en 12 wandfragmenten. Dit zijn minstens twee spinsteentjes, drie bekers en drie kannen. Ook werd een bijzondere bodem gevonden (zie catalogus) die van een fles of een kan op drie pootjes is geweest: deze wordt gedateerd tussen 1250 en 1325 (von Bock 1971, 97). Eén lensbodem is van een steengoed pispot uit de 16e eeuw afkomstig. De spinsteentjes zijn beide als s2-spi-1 gedetermineerd, verder komen er nog een s2-bek-2 (1300-1450) (Bartels 1999, 543) en een s2-bek-7 (1350-1400) (Bartels 1999, 530, als s1-bek-4) voor. Zeventien van de fragmenten is voorzien van een ijzerengobe met zoutglazuur, negen daarvan zijn ook bij productiecentrum Langerwehe ingedeeld. Twee fragmenten zijn gek genoeg voorzien van en koperhoudend loodglazuur (hoort niet bij steengoed) en een ijzerengobe. Waarschijnlijk is er in deze beginfase geëxperimenteerd met verschillende soorten glazuur. Het is onduidelijk waarom er minder steengoed 2 is aangetroffen, wellicht werd er gewoonweg minder naar Delft geëxporteerd of was het te duur vanwege de opgebrachte engobes en zoutglazuur. Ook kwamen de productie en export van steengoed 2 pas in de tweede helft van de 14^e eeuw op gang: aangezien er weinig fragmenten uit de late 14^e eeuw dateren lijkt het logisch minder steengoed 2 aan te treffen.

Hafnerwaar.

Dit baksel werd in de 16^e en 17^e eeuw in heel Duitsland gemaakt van vrij grove tertiaire klei wat het baksel een witte tot lichtgele kleur gaf. Vaak werd de binnenzijde voorzien van koperhoudend loodglazuur en gespikkeld met ijzerschaafsel. Er zijn twee lintoorfragmentjes van kleine hafnerwaar kannetjes gevonden. Ze horen vanwege de late datering niet tot de periode van het onderzoek.

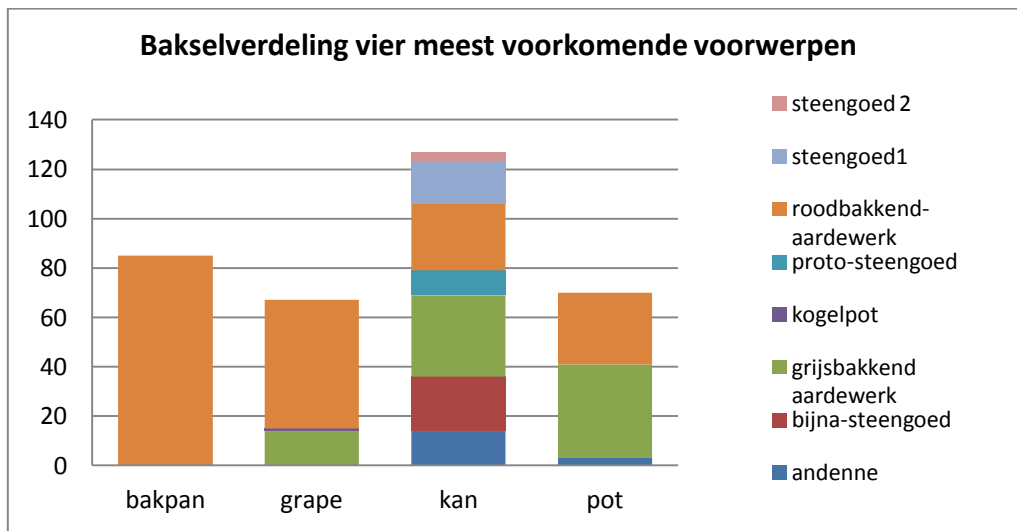
Witbakkend aardewerk.

Witbakkend aardewerk werd in de 15^e en 16^e eeuw in Zuid Nederland geproduceerd van tertiaire klei. Er werd vooral tafelgerei van gemaakt: borden en kommen met hier en daar een enkele grape. Vaak werd de binnenkant voorzien van een gele loodglazuur.

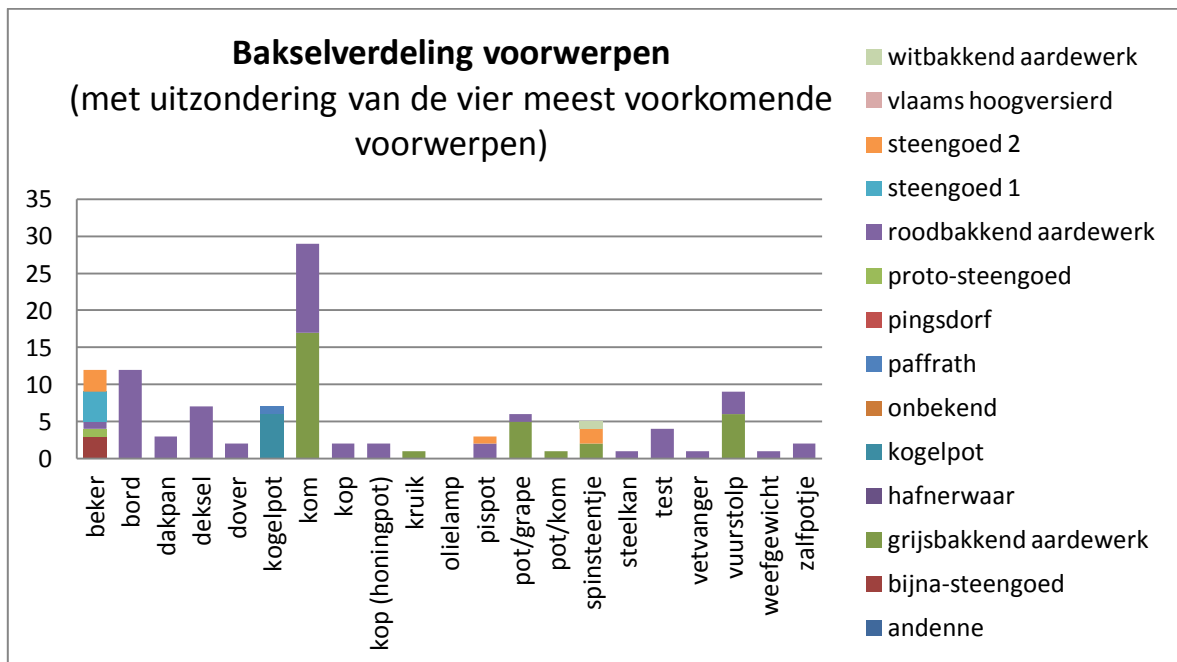
Eén wandfragment en één stukje spinsteen zijn van witbakkend aardewerk aangetroffen. Ze horen niet bij het onderzochte complex omdat de datering te laat is.

3.4 Algemeen beeld vroegste ONG aardewerk.

Er zijn veel verschillende vormen gedetermineerd en daarom is gekeken naar de vormverdeling van het aardewerk op basis van het minimaal aantal individuen. De vier vormen die het meest zijn aangetroffen zijn kannen, bakpannen, potten (kook- of voorraadpot) en grapes (fig. 4 & 5). Deze vier vormen hebben een keukenfunctie, wat betekent dat het ONG aardewerk in de gehele vroege periode vooral een huishoudelijke functie heeft gehad.

Afbeelding 28: Bakselverdeling van de vier meest voorkomende voorwerpen in aantallen gebaseerd op het minimum aantal individuen.

Afbeelding 29: Bakselverdeling per voorwerp in aantallen, behalve de vier meest voorkomende voorwerpen, gebaseerd op het minimum aantal individuen.

Om tot een goed overzicht te kunnen komen van het gehele bovenbeschreven aardewerkcomplex wordt het in twee fasen ingedeeld: de eerste fase tussen ca. 1200 en ca. 1350 en de tweede fase tussen ca. 1300 en ca. 1450. Voor de overlap van 50 jaar is gekozen omdat dat voor de bestaansperiode van de aangetroffen baksels ook zo is. Omdat er te weinig fragmenten specifiek gedateerd kunnen worden is niet gekozen voor het indelen per periode per fragment. Bij de eerste fase horen de baksels Pingsdorf, Paffrath, kogelpot, Andenne, grijsbakkend aardewerk, proto-steengoed, bijna-steengoed, Vlaams hoogversierd en de vroegste roodbakkend aardewerk fragmenten (Bleekrood aardewerk, honingpotten en de helft van de aangetroffen fragmenten van roodbakkende bakpannen, omdat deze waarschijnlijk een holle steel hebben gehad en dus voor 1350 dateren.). De overige baksels zijn bij de tweede fase gevoegd. Hieronder volgt voor beide periodes een functieoverzicht (tab. 4 & tab. 6).

Periode 1: 1200 tot 1350.

Tabel 4: Functieverdeling van het aantal fragmenten per voorwerp van de eerste fase (1200-1350) afkomstig van de baksels Pingsdorf, Paffrath, kogelpot, Andenne, grijsbakkend aardewerk, Vlaams hoogversierd, proto-steengoed, bijna-steengoed en het vroegste deel van het roodbakkend aardewerk.

functie	Voorwerp	totaal	percentage
<i>keukengerei</i>	bakpan	71	
	grape	21	
	kogelpot	7	
	pot/grape	5	
	pot	53	
	pot/kom	1	
totaal keukengerei		158	42,6%
<i>keuken- of tafelgerei</i>	kan	168	
	kom	20	
totaal keuken- of tafelgerei		188	50,7%
<i>tafelgerei</i>	kruik	1	
	beker	5	
	honingpot	4	
totaal tafelgerei		10	2,7%
<i>spingerei</i>	spinsteentje	2	
totaal spingerei		2	0,5%
<i>verwarming</i>	vuurstolp	8	
	dover	3	
totaal verwarming		11	2,9%
<i>bouw</i>	tegels	2	
totaal bouw		2	0,5%
totaal		371	100,0%
<i>onbekend</i>		1369	
Eindtotaal		1740	

Vermoed wordt dat het complex gedateerd kan worden op de overgang naar grijsbakkend en roodbakkend aardewerk: de 13^e eeuw, de opstartfase van het ONG. Ook het proto-steengoed, dat voorkomt vanaf begin 13^e eeuw verschijnt gelet op de aardewerktypes pas rond 1250. Hetzelfde geldt voor het Andenne aardewerk dat werd onderzocht: deze stukken werden met zekerheid vanaf het tweede kwart van de 13^e eeuw gedateerd. Het lijkt er dus op dat er voordat het ONG op dit terrein verrees er inderdaad geen bewoning is geweest. Eveneens sluit het aardewerk goed aan bij de vermoedelijke stichtingsdatum van het ONG, namelijk 1252.

Tabel 5: Hoeveelheden fragmenten en percentages van baksels uit periode 1 voor 1250 en van baksels uit periode 1 na 1250. De baksels voor 1250 maken maar 9,9 procent van het totaal uit.

periode	baksel	totaal	percentage
voor 1250	pingsdorf	1	0,1%
	paffrath	5	0,3%
	kogelpot	36	2,1%
	andenne	130	7,5%
totaal voor 1250		172	9,9%
na 1250	proto-steengoed	106	6,1%
	vlaams hoogversierd	3	0,2%
	bijna-steengoed	170	9,8%
	grijsbakkend aardewerk	1157	66,5%
	roodbakkend aardewerk	132	7,6%
totaal na 1250		1568	90,1%
Eindtotaal		1740	100,0%

Het grote aantal kannen wijst er wellicht op dat er voor iedere gast een eigen exemplaar aanwezig is geweest. Wellicht hebben kannen een andere functie gehad zoals kookgerei, maar omdat op slechts drie van de 163 kannen roetaanslag is aangetroffen lijkt dit niet het geval te zijn geweest. Onder het aardewerk zijn ook veel kleine (kook)potten gevonden. De afwezigheid van grote aardewerken keukenvormen kan betekenen dat er niet zo veel gasten werden opgenomen. Ook kan het zijn dat er te weinig voedsel werd uitgedeeld in het gasthuis en dat familieleden van de inwoners in kleine potten voedsel aandroegen. Een andere uitleg kan zijn dat er in grotere metalen ketels werd gekookt die later werden omgesmolten tot nieuwe metalen vormen. De ratjetoe aan verschillende vormen wekt in elk geval de suggestie dat de centrale gasthuisorganisatie nog geen grote aardewerkinkopen deed, waarschijnlijk leverden de mensen die in het gasthuis werden opgenomen hun eigen huisraad in ter algemeen gebruik. Opvallend is dat de stukken niet gemerkt zijn: als deze objecten particulier bezit zijn geweest zijn ze waarschijnlijk niet gebruikt in een gemeenschappelijke keuken. Dit kan wijzen op het

aandragen van voedsel door familieleden van de gasten. Toch behoren er ook 71 bakpannen tot de eerste periode. Dit zijn typisch voorwerpen die ter plaatse werden gebruikt om in te bakken. Niet al het voedsel zal dus door familieleden van de gasten zijn gebracht.

De variatie in aardewerk wijst erop dat het werd gebruikt voor huishoudelijke doeleinden, er werd gebakken, gekookt, gegeten, gedronken, gesponnen en gestookt. Stukken die duiden op medische verzorging zijn niet aangetroffen. Dat past prima in de gasthuisgeest van de 13^e en 14^e eeuw: het ging vooral om geestelijke verzorging.

Op basis van het gevonden materiaal uit periode 1 lijkt er geen eenduidige functie aan het terrein ten noorden van de kapel te kunnen worden toegeschreven: de ratjetoe aan vormen lijkt te wijzen op een algeheel huishoudelijk gebruik. Pas als de sporen en structuren volledig onderzocht zijn kan meer uitsluitsel over de extra functie van het terrein gegeven worden.

Periode 2: 1300 tot 1450.

Wat opvalt is de grote vormvariatie van het aardewerk in de tweede periode (tab. 6): multifunctionele potten maken plaats voor meer functiegerichte vormen zoals bakpannen, vetvangers, vuurtesten en olielampjes. Deze variatie is vooral aanwezig in het roodbakkende aardewerk, waarschijnlijk omdat dit baksel het grootste gedeelte van het complex beslaat maar ook omdat juist in de veertiende eeuw meer verschillende vormen werden geïntroduceerd. Ook in deze periode lijkt het aardewerk vooral een huishoudelijke functie te hebben, daar wijst het grote aandeel keuken- en tafelgerei in ieder geval op. Nog steeds lijken de vormen uit verschillende arme Delftse huishoudens bijeengeraapt te zijn: de variatie binnen de vormen suggereren dat de inwoners ook in deze periode hun eigen huisraad hebben meegebracht. Er zijn geen stukken die wijzen op de aanwezigheid van rijke mensen want er werd vooral 'gewone' huisraad gevonden. Een deel van deze stukken was zodanig gedeukt of scheefgezakt dat het om goedkope tweede keuzeproducten moet gaan. Net als in de eerste periode werden er vrij veel bakpannen aangetroffen. Het is onwaarschijnlijk dat men in bakpannen voedsel voor zieke familieleden aandroeg, dit wijst erop dat er voedsel op het ONG terrein werd bereid. Wat er precies in bakpannen werd bereid staat nog ter discussie. Waarschijnlijk kregen de gasten nog wel een pot uit de keuken voorgezet als 'bord': er zijn veel kleine potten en grapes aangetroffen. Er werd ook gebruik gemaakt van houten voorwerpen zoals kommen en nappen: deze zijn aangetroffen op het onderzoeksterrein en verklaren

het hiaat in tafelgerei. De kannen komen ook in de tweede periode opvallend vaak voor: is er weer sprake van een 'persoonlijke' kan?

Tabel 6: Functieverdeling van het aantal fragmenten per voorwerp van de tweede fase (1300-1450) afkomstig van de baksels roodbakend aardewerk, steengoed 1, steengoed 2, hafnerwaar, bouwkeramiek en witbakend aardewerk.

Functie	Voorwerp	totaal	percentage
<i>keukengerei</i>	bakpan	72	
	deksel	7	
	grape	61	
	pot	53	
	pot/grape	1	
	steelkan	1	
	vetvanger	1	
totaal keukengerei		196	48,5%
<i>keuken- of tafelgerei</i>	kan	113	
	kan/fles	1	
	kom	14	
totaal keuken- of tafelgerei		128	31,7%
<i>tafelgerei</i>	kop	3	
	beker	13	
	bord	19	
totaal tafelgerei		35	8,7%
<i>verwarming/verlichting</i>	olielamp	3	
	test	4	
	vuurstolp	7	
totaal verwarming		14	3,5%
<i>bouw</i>	daktegel	3	
	tegel	16	
totaal bouw		19	4,7%
<i>sanitair</i>	pispot	4	
totaal sanitair		4	1,0%
<i>spingerei</i>	spinsteentje	3	
totaal spingerei		3	0,8%
<i>weefgerei</i>	weefgewicht	1	
totaal weefgerei		1	0,3%
<i>medisch/verzorging</i>	zalfpotje	4	
totaal medisch/verzorging		4	1,0%
totaal		404	100,0%
<i>onbekend</i>		1549	
eindtotaal	totaal	1953	

Er zijn maar vier fragmenten gevonden die toe te schrijven zijn aan pispotten. Toch is deze sanitaire voorziening in de tweede helft van de veertiende eeuw in opkomst. Deze afwezigheid op het noordelijk deel van ONG terrein kan op meerdere manieren uitgelegd worden: er werden op dit deel geen pispotten gebruikt omdat er geen zieken- of slaapzaal was en ze dus elders op het terrein werden weggegooid of er werd op een andere manier aan de sanitaire behoeftes voorzien.

Van een medische functie vinden we alleen iets terug in de vier roodbakkende zalfpotjes die zijn aangetroffen, maar omdat deze vrijwel zeker na de onderzoeksperiode te dateren zijn blijft onduidelijk of men in de 14^e eeuw bij het ONG veel aandacht aan de medische verzorging van gasten heeft besteed. Omdat geestelijke gezondheid nog steeds boven lichamelijke gezondheid werd geplaatst lijkt het logisch dat er weinig verzorgingsmateriaal is teruggevonden. Door het uitblijven van vondsten die hierover uitsluitsel kunnen geven ontstaat de vraag of er überhaupt wel zieken werden opgenomen: misschien was er in de eerste twee eeuwen alleen sprake van een baaierd. Het skeletonderzoek van de begravingen op het ONG terrein lijkt hier ook op te wijzen: er zijn geen tekenen van ernstige ziekten ontdekt, al hebben weinig ziektes invloed op het skelet. Omdat niet alleen de overleden gasten maar ook proveniers, lekenbroeders en lekenzusters op het ONG grafveld begraven werden, over het algemeen gezonde mensen, geven de resultaten van het skeletonderzoek geen overtuigend antwoord op de vraag of er toch zieke mensen werden opgenomen.

Uit de jaren 1400-1450 zijn maar weinig stukken gevonden. Vermoed wordt dat het aardewerk (en ander) afval vanaf de 15^e eeuw in beerputten werd gegooid in plaats van in afvalkuilen. De komst van een beerput begin 15^e eeuw suggereert dat men met de verbouwing wellicht eerder is begonnen dan in het tweede kwart van de 15^e eeuw. Het zou kunnen dat eerst de mannenzaal op het noordelijk terrein werd gebouwd en later pas werd begonnen met de uitbreiding van de kapel: doordat er met de extra zaal meer gasten werden aangetrokken ontstond de behoefte aan een grotere kapel. Het is niet gemakkelijk om op basis van alleen het aardewerk een functie aan het terrein ten noorden van de kapel te kunnen toekennen. Net als in periode 1 is een ratjetoe aan vormen met een algemeen huishoudelijk karakter op het terrein gevonden. Het zou kunnen dat er een woonhuis heeft gestaan, of een boerderij die goederen voor het gasthuis produceerde. Zonder uitwerking van de sporen en structuren kan hier echter niets met zekerheid over worden gezegd: misschien werd het noordelijk terrein alleen gebruikt als afvalplek voor het gasthuis. Alleen door verder onderzoek kan bepaald worden of het terrein een specifieke functie heeft gehad.

Hoofdstuk 4: Vergelijkingsmateriaal.

Hieronder zal het aardewerk van het ONG Delft worden vergeleken met het aardewerk van gewone huishoudens uit Delft (Bult 1992), het klooster Koningsveld (Database Erfgoed Delft 2012), een 15^e en 16^e-eeuwse beerput van het ONG (Database Erfgoed Delft 2012), het Sint Jans Gasthuis uit Hoorn (Boschma-Aarnoudse 1998), het Sint Catharina Gasthuis uit Leiden (Horssen en Ostkamp 2010) en het Saint Mary Spital uit Londen (Thomas *et al.* 1997). Er is geprobeerd zoveel mogelijk aardewerkcomplexen uit dezelfde periode als de onderzoeksperiode te vinden. Omdat er weinig onderzoek is gedaan naar aardewerk uit de 13^e en 14^e eeuw, en nog minder naar het aardewerk van gasthuizen uit deze periode, was dit niet eenvoudig. De periodes van het aardewerk komen niet precies overheen. Sommige van de vergelijkingen zullen dan ook puur op grond van de functie van het aardewerk worden gemaakt omdat de onderzochte baksels niet altijd in latere periodes aanwezig zijn. Als in de toekomst meer en gedetailleerder onderzoek naar 13^e en 14^e-eeuws aardewerk uit stadskernen is gedaan, zal ook op andere manieren dan functie vergeleken kunnen worden, zoals vergelijkingen op basis van alleen de baksels en van de vormtypes die zijn aangetroffen. De onderstaande vergelijkingen zijn soms wel en soms niet gebaseerd op het minimum aantal individuen: steeds is gekeken naar de data van het onderzoek waarmee wordt vergeleken en vervolgens zijn de eigen gegevens daarop aangepast. Uiteindelijk is het de bedoeling het 13^e en 14^e-eeuwse ONG aardewerk in een breed kader te plaatsen: past het in de traditie van aardewerk dat in gasthuizen gebruikelijk was en hoe heeft dat gebruik zich door de eeuwen heen geuit? Zijn er bijzonderheden in het gedetermineerde complex en hoe kan dat worden verklaard? Wat zijn de verschillen en overeenkomsten van gasthuizen uit Noordwest Europa? Wegens het gebrek aan gegevens zal niet op al deze vragen een antwoord kunnen worden gegeven.

4.1 Aardewerk uit Delftse huishoudens.

In 1990 werd in Delft archeologisch onderzoek gedaan op het terrein van de IHE (International Institute for Infrastructural, Hydraulic and Environmental Engineering) naar meerdere percelen aan de Oude Delft tussen de Smitsteeg en de Poppesteeg, één van de oudste gedeeltes van de stad dat nog geen 200 meter van het ONG terrein vandaan ligt. Uit dit onderzoek is gebleken dat hier onder andere in de tweede helft van de 14e en in de eerste helft van de 15e eeuw ambachtshuizen hebben gewoond (Bult 1992, 160). Er werd in de 14e en 15e-eeuwse mestkuilen en greppels aardewerk aangetroffen dat van deze ambachtshuizen afkomstig moet zijn geweest. Om te ontdekken of het ONG aardewerk kenmerken vertoont van een alledaags huishouden uit de 14^e eeuw zal het aardewerk uit periode 2 van het gasthuis met deze ambachtelijke huishoudens vergeleken worden. Er is gekozen alleen de bakselsoorten en functies te vergelijken die in beide complexen aanwezig zijn (tab. 7 en tab. 8).

Tabel 7: Vergelijking baksels 3 IHE percelen (1350-1450) en het periode 2 van het ONG (1300-1450). Perceel IV werd niet meegerekend omdat daar maar 12 individuen werden gevonden.

Baksel	I-II	V	VI	gemiddelde IHE	ONG
Kogelpot	2,2%	0,0%	0,0%	0,7%	0,0%
Grijsbakkend Aardewerk	4,3%	0,0%	6,7%	3,7%	0,0%
Bijna-Steengoed	0,0%	0,0%	3,3%	1,1%	0,0%
Steengoed 1 en 2	41,3%	16,4%	23,3%	27,0%	8,4%
Roodbakkend aardewerk	49,9%	82,5%	57,0%	63,1%	90,4%
overig	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	1,3%
totaal	100,0%	100,0%	100,0%		100,0%

Tabel 7 laat zien dat er binnen de huishoudens grote verschillen in percentage baksels kunnen optreden. Toch is er een gemiddelde van de huishoudens berekend. Wat opvalt (tab. 7) is de grote afwezigheid van grijsbakkend aardewerk: slechts enkele fragmenten werden bij het IHE gevonden. Het wordt verklaard door de datering van de site: vanaf ca 1350. Grijsbakkend aardewerk was in Delft in die periode al grotendeels vervangen door roodbakkend aardewerk. Ook zijn de baksels kogelpot en bijna-steengoed na 1300 bij het gasthuis al verdwenen, terwijl ze bij de huishoudens nog op kleine schaal voorkomen. Er werd bij het IHE onderzoek meer echt steengoed gevonden dan bij het ONG: dit laat zich ook verklaren door een iets latere aanvangsdatering van deze site (1350 in plaats van 1300). Toch is er bij het ONG een grotere vormvariatie binnen het steengoed, wat waarschijnlijk wordt veroorzaakt doordat er in absolute aantallen meer stukken echt steengoed op het gasthuisterrein zijn aangetroffen. Het percentage

roodbakkend aardewerk van de percelen van het IHE ligt lager dan bij het ONG. Waarschijnlijk was roodbakkend aardewerk goedkoper dan echt steengoed. Dit kan het verschil tussen de percentages roodbakkend aardewerk en echt steengoed verklaren: het ONG was misschien armer dan de IHE huishoudens.

De functievergelijking (tab. 8) laat zien dat het ONG vooral van de IHE percelen verschilt in keukengerie: er werd daarvan bijna twee keer zoveel gevonden. Dat lijkt vooral te komen door het iets grotere aandeel bakpannen van het ONG: bakken was bij het ONG klaarblijkelijk populairder dan koken in vergelijking met de huishoudens op het IHE terrein. Wellicht werd voedsel bij het ONG op een andere wijze bereid. Daar wijst ook het grotere aandeel in potten op: bij het IHE zijn alleen voorraadpotten aangetroffen, terwijl bij het ONG de meeste potten een kookfunctie hadden. De grapes bij het IHE vervulden waarschijnlijk de grootste kookbehoefte waardoor potten niet nodig waren. Het ONG heeft een kleiner aandeel keuken- of tafelgerie, er werden bij het IHE gemiddeld meer kannen opgegraven. Dit kan verklaard worden doordat er meer echt steengoed op de IHE percelen werd aangetroffen. Van dit baksel werd voornamelijk drink- en schenkgerie vervaardigd. Bij het IHE komen geen bekers of koppen voor, wat betekent dat de gehele steengoed categorie uit kannen bestaat. Kommen waren bijna niet aanwezig op het IHE terrein. Waarschijnlijk werden er kommen van hout gebruikt, al werden deze niet bij de IHE percelen gevonden: houten voorwerpen werden in de haard gegooid nadat ze versleten waren en kwamen niet in de archeologische context terecht.

De complexen hebben weinig tafelgerie van aardewerk. Waarschijnlijk is een groot deel van hout geweest. Bij het ONG zijn veel houten bekers en kommetjes gevonden die dit vermoeden bevestigen. In beide complexen werden honingpotjes gevonden die waarschijnlijk door het pottenbakkerscentrum Nieuwe-Langendijk zijn gemaakt. De categorie verlichting/verwarming komt bij het ONG iets meer voor dan bij het IHE. Dat lijkt te verklaren doordat de grote ziekenzaal en de kapel moeilijker warm en licht te maken waren dan de kamers van de huizen op het IHE.

Qua vormverdeling komen alle vormen die bij het IHE zijn aangetroffen ook bij het ONG voor en in ongeveer dezelfde verhoudingen. Wel zijn er bij het ONG meer verschillende vormen aangetroffen, wat waarschijnlijk veroorzaakt wordt doordat er in absolute aantallen meer fragmenten op het gasthuisterrein zijn aangetroffen. Als gekeken wordt naar de verhoudingen van de baksels en de functies lijkt het ONG aardewerk niet veel

anders te zijn dan dat van de gewone huishoudens uit de 14^e eeuw: keukengerei en neemt de belangrijkste positie in met dezelfde meest voorkomende vormen: bakpannen, grapes en kannen.

Tabel 8: Overzicht van het MAI van het ceramisch vondstmateriaal per functie en voorwerp uitgesplitst per perceel van het IHE (I-VI) uit de periode 1350-1450 en periode 2 van het ONG (1300-1450), in aantallen en procenten. Van het aardewerk van perceel IV is alleen het MAI aangegeven omdat het MAI maar 12 bedraagt. De vormen in deze tabel zijn afkomstig van de volgende baksels: bijna-steengoed, echt steengoed en roodbakend aardewerk.

Functie	Voorwerp							gemiddelde			
		I-II	%	IV	V	%	VI	%	IHE	ONG	%
keukengerei	totaal	11	25,0%	8	40	30,1%	16	27,6%	27,6%	131	47,3%
	bakpan	0	0,0%	2	13	9,8%	8	13,8%		43	15,5%
	deksel	0	0,0%	0	1	0,8%	1	1,7%		7	2,5%
	grape	10	22,7%	6	22	14,2%	7	12,1%		51	18,4%
	pot/grape	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		1	0,4%
	pot	1	2,3%	0	4	3,0%	0	0,0%		27	9,7%
	steelkom	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		1	0,4%
	vetvanger	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		1	0,4%
keuken- of tafelgerei	totaal	22	50,0%	2	25	18,8%	19	32,8%	33,9%	60	21,6%
	kan	22	50,0%	2	24	18,0%	19	32,8%		48	17,3%
	kom	0	0,0%	0	1	0,8%	0	0,0%		12	4,3%
tafelgerei	totaal	1	2,3%	0	1	0,8%	2	3,4%	2,2%	22	7,9%
	beker	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		8	2,9%
	schaaltje	0	0,0%	0	1	0,8%	0	0,0%		0	0,0%
	bord	0	0,0%	0	0	0,0%	2	3,4%		12	4,3%
	kop	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		2	0,7%
	honingpot	1	2,3%	0	0	0,0%	0	0,0%		0	0,0%
verlichting/verwarming	totaal	0	0,0%	0	1	0,8%	1	1,7%	0,8%	5	1,8%
	dover	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		0	0,0%
	test	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		2	0,7%
	vuurstolp	0	0,0%	0	1	0,8%	1	1,7%		3	1,1%
handwerk	totaal	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%	0,0%	4	1,5%
	spinsteentje	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		3	1,1%
	weefgewicht	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		1	0,4%
medisch/verzorging	totaal	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%	0,0%	2	0,7%
	zalfpot	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		2	0,7%
overig	totaal	10	22,7%	2	66	49,6%	20	34,5%	35,6%	54	19,5%
	pispot	0	0,0%	0	0	0,0%	0	0,0%		2	0,7%
	hoogversierd	0	0,0%	0	2	1,5%	0	0,0%		0	0,0%
	indet	10	22,7%	2	64	48,1%	20	34,5%		52	18,8%
eindtotaal		44	100%	12	133	100%	58	100%	100%	278	100%

4.2 Klooster Koningsveld.

Het ONG werd volgens de pauselijke bul in 1252 vanuit klooster Koningsveld gesticht (Ob. H.Z., I, no. 570). Het klooster bestond toen nog maar net, het was in 1251 gesticht door Rikarde, de zus van graaf Floris IV en werd in 1572 opgeheven door het stadsbestuur van Delft in verband met de opstand tegen de Spanjaarden. Koningsveld was een Premonstratenzer klooster met bewoonsters van adellijke afkomst. Deze vrouwen brachten hun dagen door met het koorgebed, meditatie en het zingen van memoires maar juist niet met handwerk (Verspay 2003, 5). Het aardewerk dat wordt vergeleken met dat van het ONG is afkomstig uit de noord gracht en een afvalkuil die gelegen waren voor de keuken en de eetzaal van het kloostercomplex en bevatten vooral keuken- en tafelgerei. Alleen het materiaal dat een begindatering heeft tussen 1200 en 1425 is meegenomen in de vergelijking. Deze vergelijking is interessant omdat het een inzicht zou kunnen opleveren in hoeverre het aardewerk in Koningsveld leek op dat van de dochterinstelling ONG.

Tabel 9: Vergelijking baksels uit de noord gracht en afvalkuil S323 van Koningsveld met een aanvangsdatering tussen 1200 en 1425 en baksels ONG (1200-1450), op basis van aantallen fragmenten.

Baksel	Koningsveld	%	ONG	%
<i>Pingsdorf</i>	2	0,0%	1	0,0%
<i>Paffrath</i>	4	0,1%	5	0,1%
<i>Kogelpot</i>	228	3,5%	36	1,0%
<i>Andenne</i>	65	1,0%	129	3,5%
<i>Proto-Steengoed</i>	352	5,4%	106	2,9%
<i>Vlaams hoogversierd</i>	37	0,6%	3	0,1%
<i>Grijs Aardewerk</i>	393	6,1%	1157	31,3%
<i>Bijna-Steengoed</i>	75	1,2%	170	4,6%
<i>Rood Aardewerk</i>	4670	72,2%	1897	51,4%
<i>Steengoed 1</i>	425	6,6%	138	3,8%
<i>Steengoed 2</i>	214	3,3%	25	0,7%
<i>Wit aardewerk</i>	2	0,0%	3	0,1%
<i>Hafnerwaar</i>	0	0,0%	2	0,0%
<i>Onbekend</i>	3	0,0%	1	0,0%
Eindtotaal	6470	100,0%	3673	100,0%

Op het ONG terrein en in de noord gracht van klooster Koningsveld werd aardewerk van het begin van de 13^e eeuw aangetroffen, namelijk Pingsdorf, Paffrath, kogelpot en veel Andenne (tab. 9). Toch zijn de percentages waarin ze voorkomen zodanig laag dat voor beide instellingen geconcludeerd mag worden dat de bewoning pas in de tweede helft van de 13^e eeuw begon. Het lijkt alsof het aardewerk in het klooster iets luxer was dan het aardewerk van het ONG: er werd veel minder gebruik gemaakt van grijsbakend aardewerk dan bij het ONG: het grijze aardewerk werd daar vervangen door

roodbakkende aardewerk. Dit suggereert dat de rijke bewoonsters van Koningsveld vanaf het moment dat roodbakkend aardewerk met het toen nog dure loodglazuur werd bespat het zich konden veroorloven. Hetzelfde lijkt op te gaan voor het bijna-steengoed en echte steengoed: in Koningsveld is vrijwel meteen de overstap van proto-steengoed naar echt steengoed gemaakt. Dat lijkt ook het geval te zijn met steengoed dat voorzien is van een oppervlaktebehandeling, al is het mogelijk dat deze categorie meer voorkomt omdat de noord gracht langer is gebruikt dan de sporen van het ONG die zijn onderzocht en dateren voordat er op het gebruik van beerputten werd overgegaan. Proto-steengoed komt eveneens vaker in het klooster voor en lijkt ten koste van het Andenne aardewerk geïmporteerd te zijn, het was een beter baksel als het gaat om drink- en schenkgeri. Al met al is het duidelijk dat men hier geld had voor de nieuwste ontwikkelingen op ceramisch gebied.

De functie- en voorwerpvergelijking (tab. 10) laat in enkele functiecategorieën verschillen zien. Het grote aandeel in keukengerei doet vermoeden dat bij Koningsveld op een grootschaliger wijze werd gekookt. Niet alleen werd er meer gebruik gemaakt van keukengerei, ook werd dat op een andere manier gedaan: de opvallend grote aanwezigheid van bakpannen bij Koningsveld in vergelijking met het ONG laat dat zien. Wellicht werden er meer gerechten bereid die in de bakpannen gemaakt werden in plaats van in de grapes. In bakpannen werden vooral vlees- en visgerechten klaargemaakt (persoonlijke communicatie, Bult 24 april 2012) die duurder waren dan andere maaltijden. De categorie keuken- en tafelgerei wordt bij beide instellingen gedomineerd door kannen. De kannen van het ONG komen verhoudingsgewijs meer voor: de kannen van het ONG vervulden waarschijnlijk naast de schenkfunctie ook een opslagfunctie en/of kookfunctie. Ook kan dit gegeven verklaard worden doordat er in een 'liginstelling' zoals het ONG meer behoefte was aan kannen om water in te vervoeren om mensen te wassen of hen iets te drinken in te schenken. Het is vreemd dat er qua tafelgerei geen hele grote verschillen optreden. Mogelijk werd in beide instellingen veel uit houten bekens gedronken en uit houten kommen gegeten. Bij het ONG zijn veel houten voorwerpen zoals kommen en bekens aangetroffen die dit vermoeden bevestigen. Houten gebruiksvoorwerpen werden na te zijn versleten in de regel in de haard als brandstof gebruikt en worden daardoor meestal niet in archeologische context aangetroffen. Minder opvallend is het verschil in aanwezige verwarming- en verlichtingsvormen. Toch lijkt men er in het gasthuis meer gebruik van te hebben gemaakt. Een verklaring hiervoor kan zijn dat het voor de opgenomen zieken

extra warm werd gestookt. Ook sliepen de zieken in een grote en hoge open ruimte die meer verwarming vereiste om warm te worden dan de kleinere kamers waarin de premonstratenzer nonnen verbleven. Een ander detail is de afwezigheid van spinstenen bij Koningsveld: dit wijst erop dat de premonstratenzer nonnen inderdaad geen handwerk deden.

Tabel 10: Vergelijking functie en voorwerpen aangetroffen bij de noord gracht en afvalkuil S323 van Koningsveld (begindatering tussen 1200 en 1425) en het ONG (1200-1450) op aantal fragmenten en percentages (GEEN minimum aantal individuen maar het totaal aan fragmenten).

Functie	Voorwerp	Koningsveld	%	ONG	%
keukengerei	totaal	2499	64,8%	364	47,5%
	<i>bakpan</i>	1620	42,0%	143	18,7%
	<i>deksel</i>	27	0,7%	7	0,9%
	<i>grape</i>	571	14,8%	82	10,7%
	<i>kogelpot</i>	232	6,0%	9	1,2%
	<i>pot</i>	42	1,1%	114	14,9%
	<i>pot/grape</i>	0	0,0%	6	0,8%
	<i>pot/kom</i>	0	0,0%	1	0,1%
	<i>steelkan</i>	3	0,1%	1	0,1%
	<i>vergiet</i>	1	0,0%	0	0,0%
	<i>vetvanger</i>	3	0,1%	1	0,1%
keuken- of tafelgerei	totaal	1264	32,8%	317	41,5%
	<i>kom</i>	140	3,6%	34	4,5%
	<i>kan</i>	1119	29,0%	281	36,8%
	<i>kan/fles</i>	0	0,0%	1	0,1%
	<i>kruik</i>	2	0,1%	1	0,1%
	<i>lekschaal</i>	1	0,0%	0	0,0%
	<i>trechterbeker</i>	2	0,1%	0	0,0%
tafelgerei	totaal	84	2,1%	44	5,8%
	<i>beker</i>	36	0,9%	18	2,4%
	<i>bord</i>	27	0,7%	19	2,5%
	<i>drinkschaal</i>	13	0,3%	0	0,0%
	<i>kop</i>	8	0,2%	3	0,4%
	<i>kop (honingpot)</i>	0	0,0%	4	0,5%
verwarming/verlichting	totaal	8	0,2%	25	3,3%
	<i>dover</i>	3	0,1%	3	0,4%
	<i>komfoor</i>	1	0,0%	0	0,0%
	<i>test</i>	2	0,1%	4	0,5%
	<i>olielamp</i>	1	0,0%	3	0,4%
	<i>vuurstolp</i>	1	0,0%	15	2,0%
overig	totaal	6	0,2%	14	1,8%
	<i>beeld</i>	1	0,0%	0	0,0%
	<i>pispot</i>	3	0,1%	4	0,5%
	<i>spinsteentje</i>	0	0,0%	5	0,7%
	<i>weefgewicht</i>	0	0,0%	1	0,1%
	<i>zalfpotje</i>	2	0,1%	4	0,5%
totaal		3857	100,0%	764	100,0%
	<i>indet</i>	2613		2909	
Eindtotaal		6470		3673	

4.3 Aardewerk uit een beerput van het Oude en Nieuwe Gasthuis.

Recentelijk is het aardewerk uit een beerput op het ONG terrein gedetermineerd. De gevonden vormen dateren uit de 15^e en 16^e eeuw. Een vergelijking op functie is interessant omdat dit aardewerk met zekerheid van het Delftse gasthuis afkomstig is: indien er veel overeenkomsten met 13^e en 14^e-eeuwse functies zijn kan er met meer stelligheid gezegd worden dat het onderzochte aardewerk inderdaad van het ONG afkomstig is. Misschien kan er zelfs een algemene typering voor aardewerk in gasthuizen worden gereconstrueerd.

Globaal gezien komen de functies van de vormen uit de beerput (fase 3) en het aardewerk uit de sporen van de eerste en tweede fase van het gasthuis overeen (tab. 11): de helft heeft een keukenfunctie, een kwart is keuken- of tafelgerei, een klein deel werd gebruikt aan tafel, een nog kleiner deel functioneerde als verlichting of verwarming en de overige vormen komen maar enkele keren voor. Periode 1 van het onderzochte aardewerk verschilt meer van de beerput dan periode 2: de percentages per categorie lopen iets verder uiteen. Wel zijn er in de beerput veel pispotten gevonden: tien procent van het totaal aantal voorwerpen uit de beerput. In de sporen van put 3 was dit niet het geval omdat het gebruik van pispotten pas vanaf de tweede helft van de 14^e eeuw opkwam (Bartels 1999, 109). Waarschijnlijk werden in de periode daarvoor gewone potten, grapes of kommen gebruikt als pispot en werd er nog geen aparte vorm voor geboetseerd. Toch werd enkel op 4 potfragmenten en 2 grapefragmenten kalkaanslag (urine-indicator) gevonden. Mogelijk werd er gebruik gemaakt van een sanitaire emmer van hout of metaal die in een hoek van de ziekenzaal of slaapzaal stond.

De aan- en afwezigheid van verschillende vormen laat een aantal verschillen zien. Zo zijn er twee keer minder bakpannen aangetroffen in de beerput dan in bewoningsfases 1 en 2, maar drie keer zoveel grapes. Misschien is men overgegaan op andere gerechten waardoor bakpannen minder belangrijk werden en de vraag naar grapes steeg. Een andere verklaring voor de afwezigheid van bakpannen kan zijn dat de beerput bij de ziekenzaal gelegen was en niet bij de keuken: grapes werden als kookgerei gebruikt maar ook voor het opdienen van maaltijden in de ziekenzaal, bakpannen niet. Tevens zou men bij een beerput van een keuken grote potten verwachten waarin voor meerdere patiënten gekookt werd. De afwezigheid van deze grotere vormen bevestigt het vermoeden dat deze beerput vooral afval uit de ziekenzaal heeft bevat. De toename

in grapes kan ook worden verklaard door de enorme afname van het aantal potten (nog maar 1!): blijkbaar vervulden grapes in de 15^e en 16^e eeuw voor het gasthuis ook een opslagfunctie, anders waren er zeker meer potten gevonden.

Tabel 11: Functie en vormvergelijking van een 15^e en 16^e-eeuwse beerput van het ONG en beide periodes van het onderzochte aardewerkcomplex uit 1200-1450, op basis van het MAI.

Functie	Voorwerp	ONG 1	%	ONG 2	%	Beerput	%
		1200 - 1350		1300 - 1450		1400 - 1600	
keukengerei	totaal	113	44,5%	131	47,3%	532	51,9%
	<i>bakpan</i>	42	16,5%	43	15,5%	83	8,1%
	<i>deksel</i>	0	0,0%	7	2,5%	41	4,0%
	<i>grape</i>	16	6,3%	51	18,4%	399	38,9%
	<i>kogelpot</i>	5	2,0%	0	0,0%	0	0,0%
	<i>pot</i>	44	17,3%	27	9,7%	1	0,1%
	<i>pot/grape</i>	5	2,0%	1	0,4%	0	0,0%
	<i>pot/kom</i>	1	0,4%	0	0,0%	0	0,0%
	<i>steelkom</i>	0	0,0%	1	0,4%	6	0,6%
	<i>vetvanger</i>	0	0,0%	1	0,4%	2	0,2%
keuken- of tafelgerei	totaal	98	38,6%	60	21,6%	217	21,2%
	<i>kan</i>	80	31,5%	48	17,3%	130	12,7%
	<i>kom</i>	17	6,7%	12	4,3%	86	8,4%
	<i>kruik</i>	1	0,4%	0	0,0%	1	0,1%
tafelgerei	totaal	3	1,2%	22	7,9%	94	9,2%
	<i>beker</i>	1	0,4%	8	2,9%	5	0,5%
	<i>bord</i>	0	0,0%	12	4,3%	73	7,1%
	<i>drinknap</i>	0	0,0%	0	0,0%	10	1,0%
	<i>drinkschaal</i>	0	0,0%	0	0,0%	1	0,1%
	<i>kop</i>	2	0,8%	2	0,7%	5	0,5%
verwarming/verlichting	totaal	8	3,2%	5	1,8%	19	2,0%
	<i>dover</i>	2	0,8%	0	0,0%	0	0,0%
	<i>komfoor</i>	0	0,0%	0	0,0%	2	0,2%
	<i>olielamp</i>	0	0,0%	0	0,0%	1	0,1%
	<i>test</i>	0	0,0%	2	0,7%	16	1,6%
	<i>vuurstolp</i>	6	2,4%	3	1,1%	0	0,0%
sanitair	totaal	0	0,0%	2	0,7%	97	9,5%
	<i>pispot</i>	0	0,0%	2	0,7%	97	9,5%
medisch/verzorging	totaal	0	0,0%	2	0,7%	5	0,5%
	<i>zalfpot</i>	0	0,0%	2	0,7%	4	0,4%
	<i>zuigfles</i>	0	0,0%	0	0,0%	1	0,1%
handwerk	totaal	2	0,8%	4	1,5%	0	0,0%
	<i>spinsteen</i>	2	0,8%	3	1,1%	0	0,0%
	<i>weefgewicht</i>	0	0,0%	1	0,4%	0	0,0%
overig	totaal	30	11,8%	52	18,8%	61	6,0%
	<i>bloempot</i>	0	0,0%	0	0,0%	2	0,2%
	<i>spaarpot</i>	0	0,0%	0	0,0%	1	0,1%
	<i>veldfles</i>	0	0,0%	0	0,0%	1	0,1%
	<i>vorm</i>	0	0,0%	0	0,0%	3	0,3%
	<i>onbekend</i>	30	11,8%	52	18,8%	54	5,3%
eindtotaal		254	100%	278	100%	1025	100%

In de sporen van de eerste bewoningsfase van het ONG werd in verhouding twee keer meer kannen gevonden dan in de tweede periode en de beerput uit fase 3. Misschien vervulden de kannen in de 13^e en 14^e eeuw meer functies dan alleen schenken zoals opslag of koken en werden die in de 15^e en 16^e eeuw vervangen door andere vormen. Dat zou de stijging van het aandeel grapes kunnen verklaren: waar eerder uit nood kannen als kookpot of eetkom werden gebruikt waren er in de beerputperiode wel voldoende grapes om in te koken en uit te eten. Op zeven van de 130 kannen uit periode 1 en 2 werd roetaanslag aangetroffen waarvan twee uit periode 1 en vijf uit periode 2: dit wijst niet op het gebruik van kannen als kookkan, maar de kannen kunnen alsnog zijn gebruikt voor het ronddelen van voedsel.

In de beerput werden meer borden gevonden dan in de sporen van bewoningsfases 1 en 2. Dat laat de overgang van eten uit houten vormen (Thomas *et al.* 1997, 109) naar meer gebruik van aardewerken borden in de 15e en 16e eeuw goed zien (Bartels 1999, 119).

Tevens werd er in de beerput en periode 2 van het onderzochte aardewerk een gelijk percentage aan aardewerk met een medische of verzorgende functie gevonden (Alléén als de zalfpotjes uit het eigen onderzoek ook uit de onderzoeksperiode stammen). Dat kan betekenen dat er ook in de beerputperiode nog weinig aandacht werd besteed aan het genezen van zieke gasten en er geen specifieke aardewerken voorwerpen voor werden gebruikt. Ondanks dat is uit historische bronnen bekend dat er in deze periode regelmatig een stadschirurgijn in het gasthuis een ronde deed. De voorwerpen die deze chirurgijns gebruikten waren vaak niet van keramiek en werden door hem weer meegenomen. Het is dus minder waarschijnlijk dat deze in de gasthuiscontext terecht zijn gekomen: de afwezigheid van objecten in een archeologische context kan geen argument zijn tegen het voorkomen ervan in de onderzoeksperiode (Thomas *et al.* 1997, 111).

In het algemeen kan gezegd worden dat aardewerk van het ONG tussen de 13^e en de 16^e eeuw min of meer dezelfde functie heeft gehad. Sommige vormen zijn in de loop der jaren vervangen door andere vormen, de functie bleef gelijk. Omdat het aardewerk uit de 13^e en 14^e eeuw erg op dat van gewone huishoudens leek is het onzeker of er wel een voor gasthuizen specifiek aardewerk ensemble voor alle periodes kan worden gereconstrueerd. Het lijkt erop dat ook het 15^e en 16^e-eeuwse aardewerk de lijn van normale huishoudens blijft aanhouden. Het enige verschil zijn de aantallen voorwerpen van aardewerk die worden aangetroffen. Het is niet verrassend dat in gasthuizen veel meer stuks worden aangetroffen omdat deze instellingen een soort grote huishoudens

waren waar veel mensen bij elkaar verbleven. Pas in de 17^e eeuw laat het ONG aardewerk kenmerken zien van de organisatie achter de instelling: er werden toen massaal dezelfde type vormen bij pottenbakkers besteld (Bult 2002, 5).

4.4 St. Jans Gasthuis in Hoorn.

De vermoedelijke locatie van het St. Jans Gasthuis in Hoorn, aan het Kerkplein, is in 1981 opgegraven. Het gasthuis duikt voor het eerst op in historische bronnen in 1382 (O.A.H., inv. nr. 872) en is dan op een nog onbekende plek in Hoorn gesitueerd, maar waarschijnlijk niet ver van de latere locatie vandaan (Boschma-Aarnoudse 1998, 40). Het Hoornse aardewerk (2400 fragmenten) is net als het bestudeerde ONG materiaal niet in beerputten gevonden maar in afvalkuilen, mestkuilen en andere sporen. Het aangetroffen aardewerk uit de 14^e en 15^e eeuw is daarom waarschijnlijk afkomstig van het St. Jans Gasthuis, al is dit niet honderd procent zeker. Er is gekozen dit aardewerkcomplex te vergelijken met de tweede periode van het ONG complex tussen 1300 en 1450. In onderstaande tabellen zullen baksels (tab. 12) en vormen (tab. 13) van het ONG en het St. Jans Gasthuis vergeleken worden.

Tabel 12: Procentuele vergelijking van de baksels die bij het St. Jans Gasthuis Hoorn (1350-1450) en het ONG (periode 2: 1300-1450) voorkomen.

Baksel	Hoorn	ONG
	1350-1450	1300-1450
roodbakend aardewerk	71,5%	90,4%
Grijsbakend aardewerk	10,0%	0,0%
steengoed 1	10,1%	7,1%
steengoed 2	7,4%	1,3%
overig	1,0%	1,3%
totaal	100,0%	100,0%

Als het om aanwezige bakselsoorten gaat komen het St. Jans Gasthuis en het ONG aardig overeen: de belangrijkste bakselsoort is het roodbakend aardewerk met wat steengoed er naast. Toch is te zien dat het Hoornse aardewerk iets jonger is dan het Delftse materiaal: meer steengoed en met name meer steengoed met oppervlaktebehandeling, dat pas in de tweede helft van de 13^e eeuw in opkomst was. In Delft werd relatief weinig aardewerk uit de late veertiende en het begin van de 15^e eeuw gevonden, men begon toen met het gebruik van beerputten waardoor het aardewerk uit die periode minder in de onderzochte sporen terecht is gekomen. De afwezigheid van steengoed met oppervlaktebehandeling in het onderzochte aardewerk betekent dus niet dat het er niet is geweest. In Hoorn komt nog aardig wat grijsbakend aardewerk voor in de tweede helft van de 14^e eeuw, in Delft is het dan al vervangen door roodbakend aardewerk. Dit is niets bijzonders voor het Hoornse gasthuis, omdat het

grijze baksel in Noord-Holland nog een eeuw langer voorkomt dan in Zuid-Holland (Bartels 1999, 100).

Tabel 13: Vergelijking in percentage van de functies en voorwerpen van het St. Jans Gasthuis Hoorn (1350-1450) en periode 2 van het ONG Delft (1300-1450). Omdat van het Hoornse gasthuis niet alle percentages in de publicatie zijn vermeld, is gekozen voor een methode voor het weergeven van relatieve af- en aanwezigheid met plus en min: Hoe meer plussen hoe vaker de vorm voorkomt, hoe meer minnen hoe minder de vorm aanwezig is. Een leeg vakje wil zeggen dat het voorwerp helemaal niet gevonden is.

Functie	Voorwerp	Hoorn	ONG
keukengerei	bakpan	++	+++
	deksel	--	-
	grape	+++	+++
	pot	++	+++
	steelkom	--	---
	vergiet	---	
	vetvangers	--	---
keuken- of tafelgerei	kan	+++	+++
	kom	+	+
	kruik	+	---
tafelgerei	beker	---	+
	bord	-	+
	drinkschaaltje	+	
	kop		-
	trechterbeker	---	
	dover		---
verwarming/verlichting	kandelaar	--	
	olielamp	--	---
	test	--	---
	vuurstolp	+	-
sanitair	lavabo	--	
	pispot	-	---
medisch/verzorging	zalpotje		---
handwerk	spinsteentje	--	--
	weefgewicht		--
overig	bloempot	---	
	look-of gatenpot	---	
	spaarpot	---	
	veldfles	---	

De vormen die bij het ONG het meest gevonden zijn komen ook in het St. Jans Gasthuis aardewerkcomplex het meest voor: bakpannen, grapes, potten en kannen. Opvallend verschil is dat in Hoorn drie keer meer grapes dan bakpannen zijn gevonden. Waarschijnlijk werden er in Hoorn meer stoofgerechten vervaardigd en in Delft meer bakpangerechten. Wat die gerechten precies zijn geweest is moeilijk te achterhalen: onderzoek naar dit onderwerp is nog in volle gang. Wel is duidelijk dat al deze vormen een keukenfunctie hebben gehad en dat ook in Hoorn dit de belangrijkste functie van het aardewerk was. Dit geldt natuurlijk niet specifiek voor gasthuizen: in elk huishouden

werd aardewerk het meest gebruikt in de keuken en aan tafel. Het vergelijken van dit aardewerk kan dus niets bewijzen over of het Hoornse aardewerk inderdaad bij het St. Jans Gasthuis heeft gehoord.

In Hoorn komt een aantal vormen voor die in Delft (bijna) afwezig is: vergiet, steelkom, drinkschaaltje, spaarpot, look- of gatenpot, pispot, bloempot, veldfles, lavabo. Dit kan voor de meeste van deze vormen worden verklaard doordat ze uit eind 14^e, begin 15^e eeuw komen. De lavabo uit Hoorn is een soort grape met twee tuiten en twee oren maar zonder pootjes die boven een waterbekken werd opgehangen. Deze diende om de handen te wassen voor de maaltijd, maar ook voordat er religieuze handelingen werden gepleegd. Op veel schilderijen met een religieuze boodschap uit de 15^e en 16^e eeuw staat de lavabo afgebeeld. Wat dat betreft is het niet gek dat deze bij een religieuze instelling is gevonden, al had het Hoornse gasthuis geen eigen kapel (Boschma-Aarnoudse 1998, 24). Aan de andere kant zijn er ook objecten die wel bij het ONG gevonden zijn maar niet bij het gasthuis in Hoorn: zalfpotje, weefgewicht, dover en kop. Omdat er van deze objecten uit Delft en Hoorn maar weinig zijn aangetroffen is het niet uit te sluiten dat ze in beide complexen toch aanwezig zijn geweest.

4.5 St. Catharina Gasthuis Leiden.

In 2007 werd in Leiden aan de Aalmarkt het St. Catharina Gasthuis opgegraven. Deze instelling verschijnt voor het eerst in een pauselijke bul uit 1276 (Horssen en Ostkamp 2010, 41) en werd in 1862 afgebroken (Horssen en Ostkamp 2010, 60). Het aangetroffen aardewerk dat met zekerheid van het St. Catharina Gasthuis afkomstig is geweest komt uit drie beerputten die op de binnenplaats van dit gasthuis werden opgegraven. De beerputten (ST 51, ST 55 en ST 56, zoals ze in het archeologisch rapport over deze opgraving worden genoemd) hebben alle drie een datering in de 15^e en/of 16^e eeuw: ST 51 tussen 1350 en 1575, ST 55 tussen 1450 en 1500 en ST56 tussen 1525 en 1575 (Horssen en Ostkamp 2010, 78). Het kan dus met name in de 15^e en 16^e eeuw worden gedateerd, daarom is gekozen voor een vergelijking met ONG periode 2 op basis van functie (tab. 14) zoals dat is gebeurd met de beerput van het ONG zelf.

Het aardewerk uit de beerput ST 51 (1350-1575) overlapt een periode van meer dan 200 jaar, net als het 13^e en 14^e-eeuwse ONG aardewerk. Bij het ONG werd meer keukengerei aangetroffen, wat met name veroorzaakt wordt door de grotere afwezigheid van potten en bakpannen in de Leidse beerput, net als bij de 15^e en 16^e-eeuwse ONG beerput. Het hiaat in potten wordt opgevangen door de ruimschootse aanwezigheid van pispotten. Dit bevestigt het vermoeden dat voor de pispot een eigen specifieke vorm kreeg men de behoefte in gewone potten deed, al zijn daar bij het onderzoek naar het ONG aardewerk weinig sporen (kalkaanslag) uit de 14^e eeuw van aangetroffen. Er kan bij het ONG in de 14^e eeuw natuurlijk ook een emmer (niet van keramiek maar van hout of metaal) in de hoek van de ziekenzaal hebben gestaan waarop de gasten hun behoefte deden. Net als bij de ONG beerput zijn er in ST 51 minder bakpannen gevonden dan bij het vroege ONG complex, maar wel een gelijk percentage grapes. Er lijken ook in Leiden in de 15^e en 16^e eeuw andere gerechten te zijn gemaakt voor de gasten dan in de 14^e eeuw in Delft. Ook werden er in ST51 iets minder kannen en kommen aangetroffen. Misschien werd bij het St. Catharina gasthuis iets meer dan bij het ONG gebruik gemaakt van houten kommen. Wel werd er in de beerput meer tafelgerei aangetroffen. Dat wijst, net als bij de Delfste beerput, op de overgang naar borden en bekertjes van keramiek. In het algemeen lijken de functies van het beerputaardewerk uit Leiden nog steeds op die van het materiaal uit Delft met keukengerei als grootste categorie. Het grootste verschil zit in de aanwezigheid van de sanitaire (pispot) categorie.

Ongeveer hetzelfde lijkt op te gaan voor ST 55 (1450-1500): iets minder keukengerei en de enorme aanwezigheid van pispotten. Het verschil tussen de verhoudingen van bakpannen is hier zelfs groter. Grapes lijken in dezelfde hoeveelheden voor te komen. Wel werd in deze beerput een gelijk aandeel kannen gevonden als bij het ONG. De afwezigheid van kommen wijst ook hier op het gebruik van houten exemplaren. Ook dit aardewerk ensemble lijkt qua functie uiteindelijk nog op het 14^e-eeuwse ONG aardewerk.

De laatste beerput, ST 56, stamt uit de 16^e eeuw (1525-1575). Het aardewerk laat een groter verschil zien met het minstens 100 jaar jongere ONG materiaal. Het keukengerei neemt nog steeds de belangrijkste plaats in. Er is in ST 56 sprake van veel meer grapes, minder bakpannen en geen potten. De groeiende aanwezigheid van steelkommen in de 16^e eeuw is ook te zien in deze beerput: maar liefst 9 exemplaren! De kannen uit ST 56 zijn niet veel aanwezig, het verschil met het ONG materiaal lijkt op te lopen: waarschijnlijk hadden kannen in de 16^e eeuw geen multifunctionele functie meer en werden ze alleen als schenkgerief gebruikt. Het tafelgerief neemt in deze beerput verder toe: de koppen en borden werden in de 16^e eeuw steeds meer van keramiek gemaakt. De categorie verlichting is veel beter gerepresenteerd in de beerput: de olielampjes wijzen daarop. Enkele fragmenten van olielampjes werden ook bij het ONG aardewerk aangetroffen maar helaas geen randen of hele exemplaren, waardoor ze niet in de MAI categorie terecht zijn gekomen. In vergelijking met de andere twee Leidse beerputten zijn er minder pispotten in ST56 gevonden. Op het St. Catharina Gasthuis werden in de 16^e eeuw secreten gebouwd waardoor de behoefte aan pispotten waarschijnlijk afnam.

Ook het aardewerk uit de beerputten van het Leidse gasthuis laat zien dat er qua functie voor aardewerk van gasthuizen weinig veranderde tussen de 14^e en de 16^e eeuw: gasthuizen bleven lijken op grote huishoudens met weinig standaardisatie in de vormen: er lijkt in Leiden in de 15^e en 16^e eeuw ook nog niet in bulk bij pottenbakkers te zijn ingekocht.

Tabel 14: Vergelijking van de inhoud van drie gasthuisbeerputten van het Catharina Gasthuis in Leiden en het onderzochte ONG aardewerk uit periode 2 (1300-1450), gebaseerd op het MAI. Voor de belangrijkste voorwerpen is apart een percentage berekend, deze zijn groen gemarkeerd.

Functie	Voorwerp	ONG		Leiden		Leiden		Leiden	
		1300 - 1450	%	1350 - 1575	%	1450 - 1500	%	1525 - 1575	%
<i>datering</i>									
				St51		St55		St56	
keukengerei	totaal	131	58,5%	39	32%	32	29,1%	85	42,1%
	<i>bakpan</i>	43	19,2%	9	7,4%	3	2,7%	10	5,0%
	<i>deksel</i>	7		0		0		2	
	<i>grape</i>	51	22,8%	27	22,1%	28	25,5%	63	31,2%
	<i>pot</i>	27	12,1%	1	0,8%	0	0,0%	0	0,0%
	<i>pot/grape</i>	1		0		0		0	
	<i>steelkan</i>	1		2		1		9	
	<i>vergiet</i>	0		0		0		1	
	<i>vetvanger</i>	1		0		0		0	
keuken-of tafelgerei	totaal	60	26,8%	32	26,2%	36	32,7%	18	8,9%
	<i>kan</i>	48	21,4%	22	18,0%	34	30,9%	13	6,4%
	<i>kom</i>	12	5,4%	10	8,2%	2	1,8%	5	2,5%
tafelgerei	totaal	22	9,8%	18	14,8%	8	7,3%	54	26,7%
	<i>beker</i>	8		1		0		5	
	<i>bord</i>	12	5,4%	5	4,1%	1	0,9%	13	6,4%
	<i>drinkschaal</i>	0		2		1		1	
	<i>kop</i>	2	0,9%	9	7,4%	3	2,7%	31	15,3%
	<i>trechterbeker</i>	0		1		2		0	
	<i>schepbeker</i>	0		0		1		4	
verwarming/verlichting	totaal	5	2,2%	3	2,5%	2	1,8%	13	6,4%
	<i>kandelaar</i>	0		1		0		0	
	<i>olielamp</i>	0		2		0		9	
	<i>test</i>	2		0		2		4	
	<i>vuurstolp</i>	3		0		0		0	
medisch/verzorging	totaal	2	0,9%	0	0,0%	0	0,0%	1	0,5%
	<i>zalfpot</i>	2		0		0		1	
handwerkgerei	totaal	3	1,3%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
	<i>spinsteen</i>	2		0		0		0	
	<i>weefgewicht</i>	1		0		0		0	
sanitair	totaal	2	0,9%	30	24,6%	32	29,1%	31	15,3%
	<i>pispot</i>	2	0,9%	30	24,6%	32	29,1%	31	15,3%
totaal		224	100%	122	100%	110	100%	202	100%

4.6 St. Mary Spital.

Dit gasthuis uit Londen is één van de grootste van Groot-Brittannië geweest en werd tussen 1982 en 1991 opgegraven. De resultaten van dit onderzoek laten zien dat al in 1235 een priorij en gasthuis aanwezig waren. In de daaropvolgende periode werden de kerk en ziekenzaal steeds meer uitgebreid tot de instelling in 1539 werd opgedoekt door het wereldlijk gezag (Thomas *et al.* 1997).

Er werd minder middeleeuws aardewerk aangetroffen dan bij het ONG, het meeste spul komt uit een grote afvalkuil van naast de ziekenzaal uit de periode 1280-1320 (Thomas *et al.* 1997, 63). In Groot-Brittannië was er in die periode sprake van andere baksels dan in Nederland, daarom zullen alleen de vormen uit deze kuil met die van het ONG met elkaar vergeleken kunnen worden. Omdat het aardewerk van het Londense gasthuis uit het eind van de 13^e eeuw en begin 14^e eeuw komt zal het alleen vergeleken worden met aardewerk uit de periode 1200-1350 van het ONG (tab. 15).

Tabel 15: Vergelijking voorwerpen St. Mary Spital (1280-1320) en ONG (1200-1350), in percentages gebaseerd op het MAI.

Voorwerp	St. Mary	ONG
<i>grape</i>	5,4%	7,4%
<i>kan</i>	69,6%	38,7%
<i>pot</i>	25,1%	25,5%
<i>overig</i>	0,0%	28,4%
totaal	100%	100%

Bij het St. Mary Spital domineren kannen het aardewerkcomplex met bijna 70% van de vormen terwijl dit bij het ONG maar 40 procent is. Dat betekent niet per se dat er bij St. Mary meer gebruik van kannen werd gemaakt: omdat andere voorwerpen dan de drie in de tabel genoemde vormen ontbreken bij het onderzochte aardewerk van het Londense gasthuis vallen de drie aanwezige vormen meteen meer op. Een verklaring die wordt gegeven voor de bescheiden vormvariatie bij St. Mary is het feit dat deze vormen verschillende functies hebben vervuld. Zo werd op kannen meerdere keren roetaanslag aangetroffen, wat erop wijst dat dit schenkgerei tevens gebruikt is voor het opwarmen van vloeistoffen. Ook werden er grote hoeveelheden houten voorwerpen zoals kommen en borden opgegraven: aardewerk lijkt bij St. Mary een minder belangrijke categorie geweest te zijn dan bij het ONG, al werden ook bij dit Delftse gasthuis vrij veel houten voorwerpen opgegraven. Waarschijnlijk zijn er bij het ONG meer verschillende vormen

gevonden omdat het om een veel groter aardewerkcomplex gaat. De gevonden grapes uit Londen zijn net als die uit Delft geen grote voorwerpen geweest. In de publicatie van het Londens onderzoek wordt beweerd dat deze gebruikt werden om kleine porties voedsel per zieke in te bereiden of werden ze gebruikt voor het bereiden van medicijnen (Thomas *et al.* 1997, 59). Aangezien St. Mary net als het ONG een drukbezet gasthuis was lijkt me dit onwaarschijnlijk: een aannemelijker verklaring is dat deze grapes als eetkom zijn gebruikt en dat eten werd bereid in grotere voorwerpen zoals metalen ketels. Of de grapes van het ONG werden gebruikt voor het bereiden van medicijnen is niet meer na te gaan. Bij St. Mary Spital is net als bij het ONG in de eerste periode geen aardewerk aangetroffen dat wijst op toepassing in de geneeskunst, al zullen deze als ze er wel zijn moeilijk van het huishoudelijke spul te onderscheiden zijn. Wel werd er in Londen een glazen urinaal uit de late 14^e eeuw gevonden: dit bewijst dat er een vorm van piskijkerei gepraktiseerd werd (Thomas *et al.* 1997, 111).

Bij beide instellingen domineren verder dezelfde vormen: kannen, potten en grapes. Dit zijn voorwerpen die in de 13^e en 14^e eeuw in elk huishouden het meest voorkwamen. Het aardewerkcomplex van St. Mary is vergeleken met contemporaine huishoudens. Hieruit bleek dat het aardewerk van dit gasthuis uit Londen erg lijkt op dat van de huishoudens. Wat dat betreft komen het ONG aardewerk en het aardewerk van St. Mary Spital overeen, al lijkt het Delftse aardewerk een belangrijker rol te hebben gespeeld binnen de huishoudelijke voorwerpen vanwege de grotere vormvariatie.

4.7 *Het onderzochte aardewerk in context.*

Als alle bovenbeschreven vergelijkingen bij elkaar worden gevoegd volgt de conclusie dat gasthuisaardewerk niet afwijkt van het aardewerk van gewone huishoudens. Het enige echte verschil lijken de grotere aantallen te zijn waarin het aardewerk bij gasthuizen wordt aangetroffen. Op deze manier lijkt het onderzochte ONG aardewerk inderdaad op dat van andere gasthuizen. Toch is dit een weinigzeggend punt: overal waar mensen leven is er behoefte aan keukengerei, tafelgerei, etc., en dus is het logisch dat de meeste gebruiksvoorwerpen tot die categorie behoren. Het zou interessanter zijn de mate van standaardisatie binnen gasthuizen te kunnen bestuderen om zo meer inzicht in de organisatie van deze instellingen te krijgen. Ook zou het goed zijn een beter inzicht te kunnen krijgen in de manier waarop voedsel werd bereid: is het inderdaad zo dat de vele kleine grapes niet werden gebruikt om in te koken maar om uit te eten? Werd er op het gasthuisterrein voedsel bereid en waarmee werd dat gerealiseerd? Zijn er aanwijzingen die erop duiden dat elke gasthuisbewoner een eigen kan, grape, beker, etc. had? Helaas is voor de onderzoeksperiode erg weinig informatie beschikbaar en kunnen deze vragen (nog) niet worden beantwoord. Als er bijvoorbeeld meer gegevens over de diameters van de randen van grapes en potten van andere 13^e en 14^e-eeuwse gasthuizen beschikbaar zouden zijn kan worden uitgezocht of voedsel werd aangedragen door familieleden van de gasthuisbewoners (kleine grapes met roetaanslag), of voedsel vanuit een centrale keuken werd verspreid in kleine potten en grapes (zonder roetaanslag) en of er in gasthuizen voor alle bewoners werd gekookt (grote grapes en potten met roetaanslag). Voor het ONG kan gezegd worden dat de gegevens wijzen op het aandragen van voedsel door familieleden (de gemiddelde diameter van grape- en potranden is vrij klein, zie hoofdstuk 3), maar dit kan pas echt in een groter kader worden geplaatst als hetzelfde onderzoek ook bij andere contemporaine aardewerkcomplexen van gasthuizen wordt gedaan. Daarom blijft de conclusie eenzijdig, namelijk dat 13^e en 14^e-eeuws aardewerk van gasthuizen niet te onderscheiden is van huishoudens uit diezelfde periode. Gasthuisaardewerk lijkt zich pas vanaf de 15^e eeuw te gaan onderscheiden: vanaf dan komen er in verhouding veel meer pispotten in gasthuiscomplexen voor dan in gewone huishoudens.

Conclusie.

In deze scriptie is onderzocht of het vroegste aardewerk van het Oude en Nieuwe Gasthuis uit Delft opheldering kan bieden over de ontwikkeling van gasthuizen in de late Middeleeuwen. Het aardewerk uit put 3 van het ONG bestaat uit verschillende 13^e en 14^e-eeuwse baksels en vormen, met name die uit de periode 1250-1400. De belangrijkste baksels zijn grijsbakkend aardewerk, roodbakkend aardewerk en steengoed, de meest voorkomende vormen bakpannen, kannen, grapes en potten. Deze baksels en vormen vertonen een algemeen huishoudelijk karakter, ze zijn alleen op grotere schaal aangetroffen dan dat bij een gewoon huishouden verwacht wordt. Ook in de vergelijking met Delftse huishoudens uit de 14^e eeuw komt dit naar voren. Het aardewerk is opgedeeld in twee fases, de oudste tussen 1200 en 1350, de jongste tussen 1300 en 1450. Fase 1 en 2 laten beide een 'gewoon' huishoudelijk beeld zien, al breidt het vormenspectrum zich in de tweede periode flink uit. Het aardewerk dat vóór 1250 dateert beslaat maar 10 procent van het totale aardewerk uit periode 1. Waarschijnlijk is het gasthuis dus inderdaad rond 1250 gesticht, zoals de pauselijke bul over het gasthuis uit 1252 suggereert (Ob. H.Z., I, no. 570) en was het terrein voordien nog niet bebouwd en bewoond. Het is niet zo dat in de tweede fase meer standaardisatie in het aardewerk optreedt: het blijft een heterogeen ensemble van objecten. Het is daarom moeilijk aan te tonen of elke gast een eigen 'uitzet' heeft gehad, of dat alles aan het gasthuis toebehoorde. Waarschijnlijk hebben de mensen die in het gasthuis verbleven hun eigen aardewerk meegenomen waardoor de grote variatie in verschillende types met dezelfde functie verklaard wordt. Door de grote variatie in vormen kan er geen specifieke functie van het terrein ten noorden van de gasthuiskapel worden bepaald, daar is meer onderzoek voor nodig.

Het is erg lastig het ONG aardewerk te vergelijken met andere gasthuizen omdat er bijna geen uitgebreid onderzoek is gedaan naar 13^e en 14^e-eeuws aardewerk van gasthuizen. Er is geen gasthuisonderzoek in Nederland uit dezelfde periode bekend waarvan het aardewerk uitgebreid is onderzocht en gepubliceerd. Van het aardewerk van het St. Jans Gasthuis uit Hoorn is het zelfs onzeker of het wel van de instelling afkomstig is. Daarom is geprobeerd het onderzochte aardewerk ook te vergelijken met aardewerk van gasthuizen uit de 15^e en 16^e eeuw. Dat beperkt de manieren waarop dit aardewerk kan worden vergeleken tot de functie ervan.

De vergelijkingen die gemaakt zijn, bijvoorbeeld met aardewerk uit beerputten van het Leidse St. Catharina gasthuis (15^e-16^e eeuw) en het Londense St. Mary Spital (13^e-14^e eeuw), leverden een eenduidig beeld op: gasthuisaardewerk vervult tussen de 13^e en de 16^e eeuw vooral een rol bij het bereiden en verspreiden van voedsel. Ook bij andere gasthuizen lijkt het aardewerk op dat van grote huishoudens en is er sprake van weinig standaardisatie. Het onderzochte ONG aardewerk lijkt niet af te wijken van dit beeld, er werden verhoudingsgewijs alleen meer bakpannen gevonden. Dit kan wijzen op een voorkeur voor het klaarmaken van andere gerechten dan die in andere gasthuizen of andere gebieden gemaakt werden. Het kan zijn dat het relatief vele gebruik van bakpannen in de omgeving van Delft een regionaal patroon is geweest dat door andere natuurlijke en culturele omstandigheden in andere gebieden minder voorkwam.

Pas als er meer onderzoek is gedaan naar 13^e en 14^e-eeuws aardewerk van gasthuizen kan er meer specifiek vergelijkingsonderzoek gedaan worden met onder andere gewone huishoudens en kan er een algemene lijn in het laatmiddeleeuwse aardewerk van gasthuizen worden opgesteld. Ook kunnen dan vragen beantwoord worden die dieper ingaan op de materie dan alleen vorm en functie: er kan dan bijvoorbeeld onderzocht worden of er inderdaad voor iedereen apart in kleine grapes werd gekookt, of voedsel door familie werd aangedragen of dat deze grapes bedoeld waren voor het distribueren van maaltijden. Zo kan er meer inzicht in de organisatie van laatmiddeleeuwse gasthuizen worden verkregen.

Samenvatting.

Er is weinig bekend over de ontwikkeling en organisatie van gasthuizen uit de late Middeleeuwen. Volgens historische bronnen was er geen sprake van medische behandeling en lag de nadruk van de zorg vooral op de geestelijke gesteldheid van de zieken en armen. In deze scriptie is onderzoek gedaan naar het 13^e en 14^e-eeuwse aardewerkcomplex van het Oude en Nieuwe Gasthuis uit Delft om meer kennis te vergaren over de organisatie van laatmiddeleeuwse gasthuizen. Het aardewerk bestaat vooral uit materiaal dat de aanwezigheid van een groot huishouden suggereert: bakpannen, kannen, grapes en potten die voornamelijk van grijsbakkend aardewerk, roodbakkend aardewerk en steengoed zijn gemaakt komen meer voor dan andere vormen en baksels. In vergelijking met Delftse huishoudens uit de 14^e en 15^e eeuw lijkt het ONG aardewerk niet anders te zijn. Ook laat het gasthuiscomplex geen grote mate van standaardisatie zien: de aanwezige objecten komen in grote variatie van vormen en maten voor. Er werden enkele objecten gevonden die aan medische zorg kunnen worden gekoppeld. In vergelijking met het aardewerk van het klooster waardoor het gasthuis gesticht werd is het ONG aardewerk van een lagere status. Bovendien werd het ONG materiaal vergeleken met aardewerkcomplexen van andere gasthuizen. Het was lastig om voor vergelijking geschikte aardewerkcomplexen van gasthuizen uit dezelfde periode als het ONG aardewerk te vinden. Weinig 13^e en 14^e-eeuwse aardewerkcomplexen van gasthuizen zijn daar uitgebreid genoeg voor onderzocht. Daarom werd het ook vergeleken met 15^e en 16^e-eeuws aardewerk uit gasthuizen, waarvan meer informatie beschikbaar is. Helaas konden deze complexen alleen op oppervlakkige wijze vergeleken worden: alleen de functie van het aardewerk is vergeleken. Door het hiaat in onderzoek naar aardewerk van gasthuizen kon geen diepgaande vergelijking gemaakt worden en zijn de conclusies van de vergelijkingen niet verrassend: aardewerk van gasthuizen tussen de 13^e en 16^e eeuw werden vooral gebruikt voor het bereiden en verspreiden van voedsel en drank. Er bestaat een enorme variëteit in de vormen en afmetingen van aardewerk van gasthuizen, allemaal zijn ze niet makkelijk van grote huishoudens te onderscheiden. Vormen die betrekking zouden kunnen hebben op geneeskunde werden nauwelijks gevonden. Om een beter en preciezer beeld te kunnen krijgen van aardewerk uit laatmiddeleeuwse gasthuizen, en dus meer inzicht in de organisatie van gasthuizen, is veel meer onderzoek nodig.

Summary.

Little is known of the development and organisation of infirmaries from the late medieval period. According to historical sources medical treatment was absent and emphasis was put on spiritual healing of the sick and poor. In this thesis the 13th and 14th century ceramic complex of the infirmary 'Oude en Nieuwe Gasthuis' of the Dutch city Delft has been investigated to obtain more knowledge about the organisation of late medieval infirmaries. This ceramic complex mainly consists of material that suggests the presence of a large household: frying pans, jugs, tripod pipkins and pots made mostly from greyware, redware and stoneware were present more considerably than other objects and fabrics. In comparison to 14th century households from Delft the infirmary's earthenware does not seem very different. The complex does not show a high degree of standardisation: the objects were present in a large variety of shapes and sizes. Also few objects that can be related to medical practise were found. When compared to a rich monastery from the 13th and 14th century, the infirmary's ceramics are clearly of a lower status than the monastery's. Furthermore, the ceramics were compared to other ceramic complexes from infirmaries. It was very hard to find complexes from the same period that were investigated and published thoroughly enough for a satisfactory comparison. Because of this difficulty the ceramics from the 'Oude en Nieuwe Gasthuis' were also compared to 15th and 16th century ceramic complexes from infirmaries. Alas this only allows a more superficial investigation: only the functions of the pottery complexes were compared. Because of the lack of data the outcome of these comparisons is not very surprising: infirmary ceramics from the 13th to the 16th century were mainly used for preparing and spreading food and drinks. They show an enormous variety in shapes and sizes and have all the characteristics of large households. Objects that suggest medical practise were hardly found. In order to form a more specific image for late medieval infirmary ceramics and thus more insight into the organisation of these hospitals more thorough research is needed.

Bibliografie.

Afkortingen geraadpleegde archiefbronnen:

A.R.A. (Algemeen Rijksarchief)
G.A.D. (Gemeentearchief Delft)
O.A.H. (Oud Archief Hoorn)
Ob. H. Z. (Oorkondeboek Holland-Zuid)

Geraadpleegde archiefbronnen:

A.R.A. Oud Bisschoppelijke Klezerie, Delft
A.R.A., Delftse Statenkloosters, Koningsveld
G.A.D. Oude en Nieuwe Gasthuis (11.97)
G.A.D. Oud-archief der stad Delft, eerste afdeling, 1246-1795 (01.03.01.01)
O.A.H. inv. nr. 872
Ob. H. Z. I
Ob. H. Z. II

Literatuur:

Annema, W., 1979. Ziekenhuizen, bouwkundige aspecten, in Leeuw, R. A. en I. V. T. Spaander (eds), *De stad Delft cultuur en maatschappij tot 1572*. Delft: Stedelijk Museum het Prinsenhof.

Baart, J., 1977. *Opgravingen in Amsterdam: 20 jaar stadskernonderzoek*. Amsterdam: Fibula-Van Dishoeck.

Bartels, M., 1999. *Steden in Scherven: Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Ede: Stichting Promotie Archeologie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Bitter, P., 1986. Archeologisch onderzoek op het bouwterrein van C & A Nederland aan de Haarlemmerstraat en Spijkerboorsteeg te Leiden, in Barendregt, L. en H. Suurmond-van Leeuwen (eds), *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1985*. Leiden: Directie Civiele Werken, 85-152.

Bitter, P., 1997. *Wonen op Niveau. Catalogus van keramiek en glas*. Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 5a).

Borremans, R. en R. Warginaire, 1966. *La ceramique d'Andenne. Recherches de 1956-1965*. Rotterdam: Stichting "Het Nederlands gebruiksvoorwerp".

Boschma-Aarnoudse, C., 1998. *Het Sint Jans Gasthuis te Hoorn*. Hoorn: Bas Baltus.

Bruijn, A., 1979. *Pottersvuren langs de Vecht: Aardewerk rond 1400 uit Utrecht*. Rotterdam: Stichting Het Nederlands Gebruiksvoorwerp, (Rotterdam Papers III).

Bult, E. J. en C. Nooijen, 1992. Middeleeuwse Ceramiek. In E. J. Bult, (ed), *Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest*. Delft: IHE en Gemeente Delft, 65-98.

Bult, E. J., 1992. Integratie van de gegevens. In E. J. Bult, (ed), *Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest*. Delft: IHE en Gemeente Delft, 157-171.

Bult, E.J., 1994. Delft: gasthuisplaats. *Archeologische kroniek Holland 1993*, 440-441.

Bult, E.J., 1995. Archeologische Kroniek van Delft juni 1993-juni 1994. *Delfia Batavorum* Jaarboek 1994, 95-108.

Bult, E. J., 2002. Het gasthuis grondig bekeken. *Delf, Cultuurhistorisch Bulletin Delft* 2^e kwartaal 2002, 2-6.

Bult, E. J., 2011. Aardewerk, in Bult, E. J. (ed), *Een middeleeuwse mansus in de voordijkhoornsepolder te Delft. Mens en landschap in de Delftse regio*. Delft: Erfgoed Delft & Sidestone Press, (DAR Deel IV), 63-94.

Bult, E. J., 2012. Het aardewerk van de nederzetting Rotte, in preparatie.

Buzing, G. P. M., H. Kat, de en J. G. M. Kistemaker, 1985. *Het gasthuis grondig bekeken. Deel één: archeologie en actie*. Delft: Eburon.

Carmiggelt, A. en M. M. A. van Veen, 1995. *Laat- en postmiddeleeuws afval afkomstig uit zes vondstcomplexen te Den Haag*. Den Haag: Dienst Stadsbeheer, Afd. Archeologie.

- Clevis, H. & J. Kottman, 1989. *Weggegooid en teruggevonden: Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*. Kampen.
- Clevis, H. en M. Smit, 1990. *Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*. Kampen: Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek.
- Doorninck, van, M., 1998. *Geschiedenis van de zorg in de stad Delft van 1252 tot 1997*. Delft: scriptie ten behoeve van het eindexamen gymnasium.
- Dorgelo, A., 1960. Middeleeuwse versierde aardewerkdeksels, in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek jaargang 9 1959*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, 119-138.
- Engles, M., 2004. *Haagse gasthuizen door de eeuwen heen: het Sint Nicolaasgasthuis, het Sacramentsgasthuis en het Oude Mannenhuis nader bekeken*. Den Haag: Uitgeverij de Nieuwe Haagsche.
- Gouweleeuw, J. A., 1969. *Inventaris van het Archief van het Oude en Nieuwe gasthuis te Delft*. Delft: Gemeentearchief.
- Ham, van, W. (ed), 1993. *Te gast bij Sint-Maarten : opgravingen bij het Sint-Maartensgasthuis te Bergen op Zoom*. Bergen op Zoom : Gemeentelijke Archiefdienst.
- Haafden, van, C. J., 1987. *Nieuwe Langendijk Delft. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek naar de panden 22 t/m 28*. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Hingh, de, A. en E. van Ginkel, 2009. *De archeologie van Den Haag*. Den Haag: Matrijs.
- Hoff, van 't, B., 1963. *Oud Delft 4: De oude plattegronden van de stad Delft*. Rotterdam: Nijgh en van Ditmar.
- Horssen, van, J. en S. Ostkamp, 2010. Keramiek. *Bodemonderzoek en Bouwhistorie in Leiden 1*, 61-91.
- Jacobs, E., en M.M.A. van Veen, 1996. *Van kerk tot rekenwerk; laat- en postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout*. Haagse Oudheidkundige Publicaties 3. Den Haag.
- Janssen, H. L., 1983. *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*. Den Bosch: gemeente 's-Hertogenbosch.

Janssen, H.L., 1988. The dating and typology of the earliest Siegburg stoneware in the Netherlands, in D.R.M. Gaimster, M. Redknap & H.H. Wegner (eds): *Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland. Medieval and later pottery from the Rhineland and its markets*. Oxford, (BAR International Series 440), 311-333.

Jaspers, N. L. en S. Ostkamp, 2011. *Deventer Stysteem*. ADC Archeoprojecten.

Kistemaker, J. G. M., 1987. Delft: Koornmarkt. *Holland 6*, 330-331.

Kossmann, M., 1967. Het tijnsboekje van 1461-1465, in R. Meischke, C. L. Temmink Groll, J.C. Visser, G. Berends en P. Knuttel (eds), *Delftse Studiën: een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn vertrek als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst*. Assen: van Gorcum & comp. N.V. – Dr. H.J. Prakke & H.M.G Prakke, 20-31.

Leppink, G.P., 1996. *Het Sint Catharinae Gasthuis in Arnhem (1246-1636)*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Onisto, N., G. J. R. Maat en E. J. Bult, 1998. *Human remains from the infirmary "Oude en Nieuwe Gasthuis" of the city Delft in the Netherlands 1265-1652 AD*. Leiden: Barge's anthropologica.

Oosterbaan, D.P., 1954. *Het Oude en Nieuwe gasthuis te Delft (1252-1795)*. Delft: Gaade.

Orme, N. en M. Webster, 1995. *The English Hospital 1070-1570*. New Haven en London: Yale University Press.

Ostkamp, S., R. Roedema & R. van Wilgen, 2001. *Gebruikt en gebroken. Vijf eeuwen bewoning op drie locaties in het oostelijk stadsdeel*. Alkmaar: Gemeente Alkmaar, (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 10).

Ostkamp, S., 2006. *Vondsten, Oudewater Marktstraat 37. Een archeologische begeleiding*. Amersfoort: ADC Archeoprojecten, (ADC Rapport 617).

Querido, A., 1967. *Godshuizen en Gasthuizen*. Amsterdam: Wetenschappelijke uitgeverij N.V.

Rahn, J. R., 1876., *Geschichte der bildenden Künste in der Schweiz*. Zurich: H. Staub.

Reineking- von Bock, G.,1971. *Steinzeug*. Keulen: J.P.Bachem KG.

- Renaud, J. G.N., 1976. *Middeleeuwse Ceramiek*. AWN, (A.W.N.-monografie no. 3).
- Risse, G. B., 1999. *Mending Bodies, Saving Souls. A history of hospitals*. New York en Oxford: Oxford University Press.
- Thomas, C., 1997. *Excavations at the Priory and Hospital of St Mary Spital, London*. Londen: Museum of London archaeology service, (MoLAS Monograph 1).
- Verhoeven, G., 2002a. Koningsveld en het gasthuis van Delft, in H. Janssens (ed), *Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters*. Averbode: Werkgroep norbertijner geschiedenis in de Nederlanden, (Bijdragen van de contactdag 12), 15-29.
- Verhoeven, G., 2002b. Het oudste gasthuis. *Delf, Cultuurhistorisch Bulletin Delft 2^e kwartaal 2002*, 1.
- Vermeulen, B., 2006. *Razende Mannen Onrustige vrouwen Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting, een adellijke hofstede en het St. Elisabethsgasthuis te Deventer*. Deventer: Stichting promotie Archeologie, (Rapportages archeologie Deventer nummer 17).
- Verspay, J.P.W., 2003. *Koningsveld II materiaal van een kloostercomplex; het aardewerk*. Leiden: Scriptie.
- Visser, J. C., 1967. Het Delftse stadsplan, in Meischke, R., C. L. Temmink Groll, J.C. Visser, G. Berends en P. Knuttel (eds), *Delftse Studiën: een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn vertrek als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst*. Assen: van Gorcum & comp. N.V. – Dr. H.J. Prakke & H.M.G Prakke, 1-19.
- Weve, W., 2002b. Het andere gezicht van het Gasthuis, *Delf, Cultuurhistorisch Bulletin Delft 2^e kwartaal 2002*, 10-11a.
- Winter, van, J.M., 2002. Hospitalitas: Gastverzorging of ziekenzorg?, in H. Janssens (ed), *Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters*. Averbode: Werkgroep norbertijner geschiedenis in de Nederlanden, (Bijdragen van de contactdag 12), 9-12.

Onbekende Auteur, 1986. *First report on researchers into the medieval hospital at Soutram Lothian region*. Soutra: Soutra Hospital Archaeoethnopharmalogical research Project.

www.archeologie-delft.nl/nl/collecties/opgravingsarchief/149-oude-nieuwe-gasthuis, 2010. *Oude en Nieuwe gasthuis*. Delft: artikel website Archeologie Delft, geraadpleegd op 23 april 2012.

Lijst van afbeeldingen, tabellen en bijlagen.

Lijst van afbeeldingen.

- 1: Kaart van Delft en positie Delft in Nederland. Positie Delft is met rode stip gemarkeerd (naar GoogleMaps 2012). Blz. 6.
- 2: Kaart van Delft. De Koornmarkt is aangegeven met de letter A (GoogleMaps 2012). Blz. 7.
- 3: Overzicht aangetroffen fundamenteen Oude en Nieuwe Gasthuis Delft (Vermeulen 2002, 187). Blz 8.
- 4: Plattegrond van een Romeins militair valetudinarium bij Inchtuthill, Perthshire, Engeland (Orme & Webster 1995, 16). Blz. 11.
- 5: Typisch vroege gasthuisbouw, een vroeg lepra-hospitaal aan de kapel van St. Maria Magdalena net buiten Cambridge (Orme & Webster, 28). Blz. 14.
- 6: Model van St. Gall in de 9^e eeuw , gebaseerd op de bewaard gebleven plattegrond uit die periode. (Rahn 1876, 87-98). Blz. 14.
- 7: Dienst in de gasthuiskerk van het Amsterdamse Binnengasthuis in 1630 . Achterin liggen de bedlegerigen, zo konden ze alsnog de mis bijwonen (Querido 1967, 67). Blz. 16.
- 8: Ziekenzaal van het Catharijne Convent in Utrecht, vóór 1635 . Deze afbeelding geeft een helder beeld van de inrichting van ziekenzalen aan het eind van de Middeleeuwen (Vermeulen 2002, 130). Blz 17.
- 9: Poort van de Baaierd van het Binnengasthuis in Amsterdam, 18^e eeuw . Boven de deur staat het volgende geschreven: *‘Drie nachten langer niet herberg ik die ’t behoeft en hou de vierde uyt de scoisters en geboeft’* (Querido 1967, 15). Blz. 18.
- 20: Ziekenzaal van Hopital Cochin Parijs, 1905. Te zien is hoe armoedig de zaal is ingericht, typisch voor ziekenhuizen eind 19^e , begin 20^e eeuw (Querido 1967, 105). Blz. 20.
- 11: Het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis te Amsterdam, gebouwd in 1890 , typisch voorbeeld van paviljoenbouw (Querido 1967, 45). Blz. 20.

12: Overzicht van plattegronden van verschillende gasthuiscomplexen. De kleur laat de functie van de gebouwen zien (Vermeulen 2002, 194). Blz. 22.

13: Het ONG met de Gasthuiskerk, hier 't Oude Gasthuis genoemd. Prent uit: D. van Bleyswijck, Beschrijvinge der stad Delft, 1667 (Kunz 1977, 11). Blz. 24.

14: Positie van klooster Koningsveld en het ONG, beide gearceerd en geschreven aangegeven (Oosterbaan 1954, 22). Blz. 26.

15: Detail van de Caert Figuratief Delft, eerste druk 1675-1678, waarop het ONG aan de Koornmarkt te zien is. De voorzijde van het terrein is duidelijk volgebouwd, de achterzijde met een binnenplaats en een (moes)tuin (Kistemaker 1985, 13). Blz. 27.

16: Links het opgravingsplan (Kistemaker et al. 1985, 14) en rechts het uiteindelijke sporenoverzicht (Bult 2002, 2): niet het hele geplande onderzoek is volbracht. Blz. 31.

17: Overzichtstekening van de aangetroffen funderingen van de gasthuiskapel (Bult 1995, 104). Blz. 32.

18: Noordzijde koorsluiting Gasthuiskapel met begravingen en ossuarium (Kistemaker et al. 1985, 18). Blz. 33.

19: Boven de reconstructie van de oudste kapel en ziekenzaal, onder de reconstructie van de kapel uit de 15^e eeuw (Doorninck 1998, 5-6). Blz. 33.

20: De oudste skeletten die zonder kist in de klei werden begraven (Bult 2002, 4). Blz. 35.

21: Hoofdgebouw van het gasthuis uit de 15^e eeuw (lichtgrijs.) Daaronder ligt het erf uit de tweede helft van de 13^e eeuw met erfscheidingen, afvalkuilen (donkergrijs) en een structuur met stippellijn omgeven (Kistemaker et al. 1987, 330). Blz. 37.

22: Reconstructie van de huiserven aan de Koornmarkt op het oudste kadastrale minuutplan van Delft uit 1832, in rode lijnen. De cijfers geven de erfhuur per erf aan volgens het tijnsboekje van 1461-1465, het aantal roedes en deze omgerekend in meters. Het ONG terrein staat met gasthuis: tijnsvrij aangegeven. Blz. 42.

23: De verkaveling volgens Visser met de kavel van 9 penningen ten zuiden van het gasthuisterrein (naar Visser 1969, 5). Blz. 43.

24: Verhouding tussen de baksels in procenten en aantallen. Blz. 45.

25: Detail golvende groefversiering op voorraadpot (Fotografie P van de Peppel en M B Langbroek, Archeologie Delft 2012). Blz. 54.

Afbeelding 26: Verdeling van de randdiameters van roodbakkende grapes: horizontaal worden de diameters aangegeven, verticaal de aantallen. Van de 51 grapes kon er van 36 een diameter gemeten worden. Blz. 57.

Afbeelding 27: Verdeling van de randdiameters van roodbakkende potten: horizontaal worden de diameters aangegeven, verticaal de aantallen. Van de 32 potten kon er van 23 een diameter gemeten worden. Blz. 58.

Afbeelding 28: Bakselverdeling van de vier meest voorkomende voorwerpen in aantallen gebaseerd op het minimum aantal individuen. Blz. 66.

Afbeelding 29: Bakselverdeling per voorwerp in aantallen, behalve de vier meest voorkomende voorwerpen, gebaseerd op het minimum aantal individuen. Blz. 66.

Lijst van tabellen.

Tabel 1: Onderzochte aardewerkfragmenten in aantallen per fragment en bakseltype ingedeeld. ac: archeologisch compleet; bf: bodemfragment; of: oorfragment; rf: randfragment; rof: rand-oorfragment; rwb: rand-wand-bodem (dit gaat om bakpannen zonder steel) ; wf: randfragment. Blz. 44.

Tabel 2: Overzicht van het totaal aan grijsbakkende fragmenten, ingedeeld per functie, vorm en soort fragment. De percentages geven het aandeel de functie aan. Let wel: voor het berekenen van deze percentages zijn alleen de fragmenten meegerekend die aan een bepaalde vorm konden worden toegekend. Blz. 49.

Tabel 3: Overzicht van het totaal aan roodbakkende fragmenten, ingedeeld per functie, vorm en soort fragment. De percentages geven het aandeel de functie aan. Let wel: voor het berekenen van deze percentages zijn alleen de fragmenten meegerekend die aan een bepaalde vorm konden worden toegekend. Blz. 55.

Tabel 4: Functieverdeling van het aantal fragmenten per voorwerp van de eerste fase (1200-1350) afkomstig van de baksels Pingsdorf, Paffrath, kogelpot, Andenne,

grijsbakkend aardewerk, Vlaams hoogversierd, proto-steengoed, bijna-steengoed en het vroegste deel van het roodbakkend aardewerk. Blz. 67.

Tabel 5: Hoeveelheden fragmenten en percentages van baksels uit periode 1 voor 1250 en van baksels uit periode 1 na 1250. De baksels voor 1250 maken maar 9,9 procent van het totaal uit. Blz. 68.

Tabel 6: Functieverdeling van het aantal fragmenten per voorwerp van de tweede fase (1300-1450) afkomstig van de baksels roodbakkend aardewerk, steengoed 1, steengoed 2, hafnerwaar, bouwkeramiek en witbakkend aardewerk. Blz. 70.

Tabel 7: Vergelijking baksels 3 IHE percelen (1350-1450) en het periode 2 van het ONG (1300-1450). Perceel IV werd niet meegerekend omdat daar maar 12 individuen werden gevonden. Blz. 73.

Tabel 8: Overzicht van het MAI van het ceramisch vondstmateriaal per functie en voorwerp uitgesplitst per perceel van het IHE (I-VI) uit de periode 1350-1450 en periode 2 van het ONG (1300-1450), in aantallen en procenten. Van het aardewerk van perceel IV is alleen het MAI aangegeven omdat het MAI maar 12 bedraagt. De vormen in deze tabel zijn afkomstig van de volgende baksels: bijna-steengoed, echt steengoed en roodbakkend aardewerk. Blz. 75.

Tabel 9: Vergelijking baksels uit de noord gracht en afvalkuil S323 van Koningsveld met een aanvangsdaterring tussen 1200 en 1425 en baksels ONG (1200-1450), op basis van aantallen fragmenten. Blz. 76.

Tabel 10: Vergelijking functie en voorwerpen aangetroffen bij de noord gracht en afvalkuil S323 van Koningsveld (begindatering tussen 1200 en 1425) en het ONG (1200-1450) op aantal fragmenten en percentages (GEEN minimum aantal individuen maar het totaal aan fragmenten). Blz. 78.

Tabel 11: Functie en vormvergelijking van een 15^e en 16^e-eeuwse beerput van het ONG en beide periodes van het onderzochte aardewerkcomplex uit 1200-1450, op basis van het MAI. Blz. 80.

Tabel 12: Procentuele vergelijking van de baksels die bij het St. Jans Gasthuis Hoorn (1350-1450) en het ONG (periode 2: 1300-1450) voorkomen. Blz. 83.

Tabel 13: Vergelijking in percentage van de functies en voorwerpen van het St. Jans Gasthuis Hoorn (1350-1450) en periode 2 van het ONG Delft (1300-1450). Omdat van het Hoornse gasthuis niet alle percentages in de publicatie zijn vermeld, is gekozen voor een methode voor het weergeven van relatieve af- en aanwezigheid met plus en min: Hoe meer plussen hoe vaker de vorm voorkomt, hoe meer minnen hoe minder de vorm aanwezig is. Een leeg vakje wil zeggen dat het voorwerp helemaal niet gevonden is. Blz. 84.

Tabel 14: Vergelijking van de inhoud van drie gasthuisbeerputten van het Catharina Gasthuis in Leiden en het onderzochte ONG aardewerk uit periode 2 (1300-1450), gebaseerd op het MAI. Voor de belangrijkste voorwerpen is apart een percentage berekend, deze zijn groen gemarkeerd. Blz. 88.

Tabel 15: Vergelijking voorwerpen St. Mary Spital (1280-1320) en ONG (1200-1350), in percentages gebaseerd op het MAI. Blz. 89.

Lijst van Bijlagen.

1. Catalogus Aardewerk Oude en Nieuwe Gasthuis Delft. Blz. 107.

Bijlage.

Catalogus Aardewerk Oude en Nieuwe Gasthuis Delft

Voor u ligt de catalogus van het onderzochte materiaal. Op de volgende bladzijden zijn de meest complete stukken van het aardewerk van het ONG terrein afgebeeld. Onder elke afbeelding bevindt zich een beschrijving van het stuk aardewerk, zoals dat ook in de database is gebeurd, die zich baseert op het Deventer Systeem. De nummers één tot en met negen staan dan ook voor de verschillende aspecten van de stukken, en wel de volgende:

1. Vondstnummer: bijvoorbeeld *ONG86-3-004-01*. *ONG86* staat voor de opgraving, *3* voor de opgravingput, *004* voor het vondstnummer en *01* is het subnummer.
2. Typecode: bijvoorbeeld *kp-kog-14*. *Kp* staat voor de bakselsoort (in dit geval kogelpot), *kog* voor het voorwerp (ook kogelpot) en *14* is het nummer voor dit specifieke type kogelpot.
3. Datering: aangegeven in jaartallen.
4. Afmeting: bijvoorbeeld *DR: 90/DB: 75/>D: 140/H: 140*. *DR* staat voor diameter rand, *DB* voor diameter bodem, *>D* voor grootste diameter en *H* voor hoogte. Alle waardes zijn aangegeven in millimeters.
- 5a. Baksel en eventueel subbaksel.
- 5b. Kleur van aardewerk op de breuk.
- 5c. Decoratie.
- 5d. Bijzonderheden.
- 5e. Glazuur.
- 6a. Bodemtype 6b. Additieven 6c. Randvorm.
- 7a. Voorwerp.
- 7b. Functie.
8. Productiecentrum: wordt alleen aangegeven bij steengoed vormen, omdat van deze vaak bekend is van welke plek de vormen afwezig zijn.
9. Literatuur: als er voor de determinatie in het Deventer Systeem geen voldoende informatie aanwezig was, werd teruggevallen op andere bronnen. Deze worden indien gebruikt onder nummer negen vermeld.

1. ONG86-3-004-01
2. an-kan-A4d/b/37
3. 1225-1300
4. DR: 100/DB:110/>D: -/H: -
- 5a. andenne wit
- 5b. wit
- 5c.-
- 5d.het oor mist
- 5e. geel loodglazuur spat buitenkant
- 6a. lobvoeten b.- c. naar binnen afgeschuinde rand met lichte geul
- 7a. kan
- 7b. schenkgerai
9. Borremans en Warginaire 1960,figuur 16, A4d/b/37.

1. ONG86-3-344-01
2. an-kan-A4d/b 35
3. 1225-1300
4. DR: 80/DB:-/>D: -/H:-
- 5a. andenne wit
- 5b. wit
- 5c.-
- 5d. deuk in rand: 2^e keuze product?
- 5e. geel loodglazuur spat buitenkant
- 6a. - b. verticaal worstoor c. afgeronde kraagrand, ondersneden
- 7a. kan
- 7b. schenkgerai
9. Borremans en Warginaire 1960, figuur 16, A4d/b, 35.

1. ONG86-3-350-05
2. an-pot-A4d/1/d1
3. 1225-1300
4. DR: 90/DB: 75/>D: 140/H: 140
- 5a. andenne geel
- 5b. geel/oranje
- 5c.horizontale ribbels
- 5d. roetaanslag binnen en buitenkant
- 5e. -
- 6a. standvlak b. c. aan buitenkant afgeronde manchetrand, ondersneden
- 7a. pot
- 7b. kookgerai
9. Borremans en Warginaire 1960, figuur 17, A4d/1/d, 1.

1. ONG86-3-369-02
2. kp-kog-14
3. 1150-1250
4. DR: 105/DB:-/D: -/H: -
- 5a. kogelpot
- 5b. donkergrijs
- 5c.-
- 5d.roetaanslag binnen- en buitenkant
- 5e. -
- 5f. handgevormd en rand gedraaid
- 6a. bol b.- c. rand met groef boven op lip
- 7a. kogelpot
- 7b. kookgerei
9. -

1. ONG86-3-369-03
2. kp-kog-1
3. 1150-1250
4. DR: 145/DB:-/D: 218/H:195
- 5a. kogelpot, tertiaire klei (laat model)
- 5b. wit
- 5c.-
- 5d. baksel lijkt op grijsbakkend, maar handgevormd: laat model
- 5e. -
- 5f. handgevormd en rand gedraaid .
- 6a. bol b. c. naar buiten gebogen rand met groef bovenop
- 7a. kogelpot 7b. opslaggerei/kookgerei
9. -

1. ONG86-3-213-37
2. kp-gra-
3. 1250-1300
4. DR: 100/DB: -/D: 160/H: -
- 5a. kogelpot oxiderend gebakkend
- 5b. oranje
- 5c.vingergrepen in pootjes
- 5d. roetaanslag binnen en buitenkant, holle greep, bijzondere vorm!
- 5e. loodglazuur spat buitenkant
- 5f. handgevormd en rand gedraaid
- 6a. 3 poten b. holle greep (tuit zonder doorgang) c. uitstaande rand met dekselgeul en groef buitenkant, naar binnen afgeschuind
- 7a. pot 7b. kookgerei
9. -

1. ONG86-3-211-03
2. kp-kog-1
3. 1150-1250
4. DR: 115/DB: -/D: 188/H: 180
- 5a. kogelpot
- 5b. grijs
- 5c.-
- 5d. roetaanslag buitenkant
- 5e. -
- 5f. handgevormd en rand gedraaid
- 6a. bol b.- c. uitstaande rand met dekselgeul en groef buitenkant, naar binnen afgeschuind
- 7a. kogelpot
- 7b. kookgerei
9. -

1. ONG86-3-211-06
2. g-pot-10
3. 1300-1350
4. DR: 105/DB:-/>D: -/H: -
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. ribbels over hele schouder
- 5d. roetaanslag buitenkant
- 5e. -
- 6a. - b. - c. manchetrand
- 7a. pot
- 7b. kookgerei/opslaggerei
9. Ostkamp 2006

1. ONG86-3-164-04
2. g-gra-4
3. 1300-1350
4. DR: 120/DB:-/>D: 190/H: 180
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. -
- 5d. grape met lobvoeten
- 5e. -
- 6a. lobvoeten b. worstoor verticaal c. naar buiten verdikt met dekselgeul
- 7a. grape
- 7b. kookgerei
9. Ostkamp 2006

1. ONG86-3-274-01
2. g-pot-16
3. Voor 1350
4. DR: 105/DB: 90/>D: 160/H: 140
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. -
- 5d. roetaanslag buitenkant
- 5e. -
- 6a. lensvormig b. - c. schuin uitgebogen
- 7a. kookpot
- 7b. kookgerei/opslaggerei
9. -

1. ONG86-3-213-19
2. g-pot-4
3. 1300-1425
4. DR: 150/DB: 160/>D: 250/H: -
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. -
- 5d. 2e keuze product: lichtelijk ingezakt
- 5e. -
- 6a. lobvoeten b. - c. schuin uitgebogen
- 7a. pot
- 7b. oplaggerei
9. Bruijn 1979, afb 47, Clevis & Smit 1990.

1. ONG86-3-369-04
2. g-pot-201 (nieuw type)
3. Voor 1350
4. DR: 160/DB:150/>D: 328/H: 310
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. -
- 5d. -
- 5e. -
- 6a. lensbodem b. c. manchet, ondersneden, schuin naar binnen afgevlakt, dekselgeul
- 7a. voorraadpot
- 7b. opslagerei
9. -

1. ONG86-3-369-07
2. g-pot-10
3. Voor 1350
4. DR: 160/DB:140/>D:300/H:250
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. lichte dikke ribbels op schouder
- 5d. binnenkant heeft witte kalkaanslag, rand is lichtelijk ingezakt
- 5e. -
- 6a. lensbodem b. c. manchetrand, van boven afgeplat
- 7a. voorraadpot
- 7b. opslagerei
9. -

1. ONG86-3-211-02
2. g-kom-7
3. 1325-1425
4. DR: 280/DB: -/>D: -/H: -
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. horizontale ribbels
- 5d. groef in worstoor en duimgrepen in aanhechting
- 5e. -
- 6a. vinnen. b. horizontaal worstoor c. omgeslagen rand met dekselgeul
- 7a. kom
- 7b. voedselbereiding
9. Bruijn 1979 afb. 43, Krauwer & Snieder 1994.

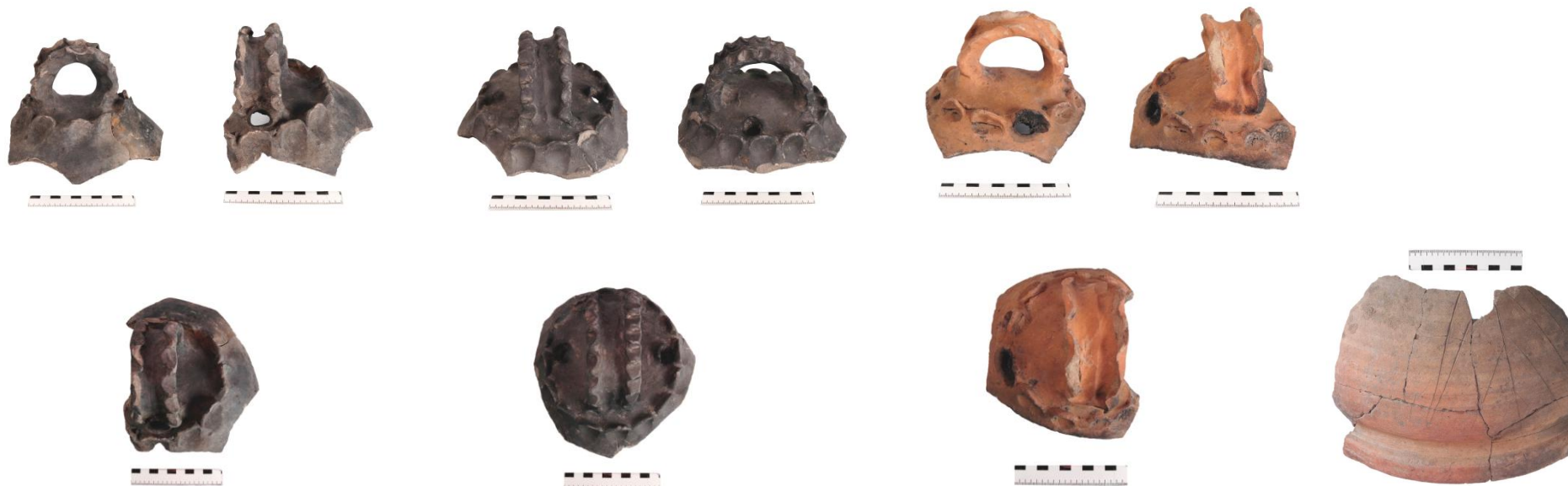
1. ONG86-3-144-01
2. g-kru-201 (vgl Renaud 1976,38)
3. Voor 1350
4. DR: 45/DB: 80/>D: 110/H: 160
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. -
- 5d. 2 oren glimmende roetaanslag buitenkant
- 5e. -
- 6a. standvoet hoog massief b.2 worstooren verticaal c. driehoekig verdikte rand
- 7a. kruik
- 7b. opslagerei/drinkgerei
9. Renaud 1976, 38, afb. 15b

1. ONG86-3-211-07
2. g-gra-4
3. 1300-1350
4. DR: 110/DB:190/>D: -/H: 160
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. -
- 5d. grape met lobvoeten, aankoeksels buitenkant, ook over breuk, roetaanslag
- 5e. -
- 6a. lobvoeten b. worstoor verticaal c. driehoekige rand
- 7a. grape
- 7b. kookgerei/opslaggerei
9. Ostkamp 2006

1. ONG86-3-211-04
2. g-kan-201 (nieuw type)
3. Voor 1350
4. DR: -/DB: -/>D: -/H: -
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. -
- 5d. halve kan, moeilijk te meten
- 5e. -
- 6a. lobvoeten b. worstoor verticaal c. naar binnen- en buitenzijde verdikte rand, schuin naar buiten afgevlakt
- 7a. kan
- 7b. schenkgerei
9. -

1. ONG86-3-251-13
2. g-vst-
3. Voor 1350
4. DR: 460/DB: -/>D: 460/H: -
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. -
- 5d. roetaanslag binnenkant
- 5e. -
- 6a. - b.- c. naar buitenzijde verdikt en ondersneden
- 7a. vuurstolp
- 7b. verwarming/rookgerei
9. -

1. ONG86-3-251-12
2. g-vst-
3. Voor 1350
4. DR: -/DB: 133-/>D: -/H: -
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. duimgrepen op hengel
- 5d. roetaanslag buitenkant
- 5e. -
- 6a. krans van tenen b.hengsel met vingerknepen aan beide zijden, geen binnenstuk c. -
- 7a. vuurstolp
- 7b. verwarming/rookgerei
9. -

1. ONG86-3-273-03
2. g-vst-
3. Voor 1350
4. DR: -/DB:145/>D: -/H:-
- 5a. grijsbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c. Driehoekige ingekraste patronen op wand.
- 5d. roetaanslag binnenkant
- 5e. -
- 6a. krans van tenen b.hengsel met vingerknepen aan beide zijden, geen binnenstuk c. -
- 7a. vuurstolp
- 7b. verwarming/rookgerei
- 9.

1. ONG86-3-358-10
2. r-vst-
3. Voor 1350
4. DR: -/DB: 120 />D: -/H: -
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje/grijs
- 5c. golvend oor, 'bodem' krans van lobvoeten/duimgrepen
- 5d. roetaanslag binnenkant
- 5e. -
- 6a. krans van tenen b.hengsel met vingerknepen aan beide zijden, geen binnenstuk c. -
- 7a. vuurstolp
- 7b. verwarming/rookgerei
9. -

1. ONG86-3-209-01
2. r-vst-
3. 1225-1300
4. DR: 360/DB: -/>D: 360/H: -
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje/grijs
- 5c. kerflijnen verticaal/diagonaal buitenkant
- 5d. roetaanslag binnenkant
- 5e. -
- 6a. -b. - c. verdikte rand, vlak bovenop, dekselgeul
- 7a. vuurstolp
- 7b. verwarming/rookgerei
9. -

1. ONG86-3-070-01
2. r-pot-201 (nieuw type)
3. 1200-1300
4. DR: 115/DB: -/>D: 160/H:150
- 5a. roodbakkend aardewerk, bleekrood
- 5b. oranje
- 5c. ribbel ter hoogte van aanzet
worstoor
- 5d. roetaanslag binnen- en buitenkant
- 5e. -
- 6a. lobvoeten b. worstoor verticaal c.
onverdikt, plat van boven
- 7a. kookpot
- 7b. kookgerei
9. -

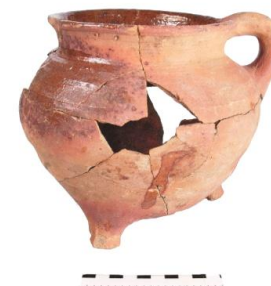
1. ONG86-3-342-01
2. r-pot-5
3. 1350-1450
4. DR: 120/DB:100/>D: 200/H:170
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c. -
- 5d. -
- 5e. -
- 6a. lobvoeten, paarsgewijs b. - c. naar
buiten uitgebogen verdikte rand, plat
van boven
- 7a. voorraadpot
- 7b. opslaggerei
9. Bruijn 1979 afb. 46, 13 en 47, Bitter
1986, 116, Krauwer & Snieder 1994

1. ONG86-3-368-01
2. r-pot-5
3. 1350-1450
4. DR: 180/DB: -/>D: 400/H: 360
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c. op schouder 2 horizontale lijnen en 1
golvende lijn, met 3 groeven per lijn
- 5d. -
- 5e. loodglazuur spat binnen- en
buitenkant
- 6a. vinnen. b. - c. onverdikt plat van
boven met groef bovenop
- 7a. voorraadpot
- 7b. opslaggerei
9. Bruijn 1979 afb. 46, 13 en 47, Bitter
1986, 116, Krauwer & Snieder 1994

1. ONG86-3-164-06
2. r-pot-5
3. 1 1350-1450
4. DR: 140/DB: -/>D: 204/H: 195
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c. -
- 5d. roetaanslag buitenkant en
onderkant, in 2 stukken
- 5e. loodglazuur spat buitenkant
- 6a. lobvoeten b. - c. naar buiten
uitgebogen verdikte rand, plat van
boven
- 7a. pot
- 7b. kookgerei/opslaggerei
9. Bruijn 1979 afb. 46, 13 en 47, Bitter
1986, 116, Krauwer & Snieder 1994

1. ONG86-3-356-01
 2. r-gra-201
 3. 1375-1425
 4. DR: 125/DB:-/>>D:190/H:190
 5a. roodbakkend aardewerk
 5b. oranje
 5c. 1 ribbel op schouder, vingerinkepingen in pootjes
 5d. Haakoren: gebaseerd op ijzeren kookpot? Stukjes gebakken klei op glazuur ivm stapeling in oven.
 Misbaksel/2^e keuzeproduct: rand gebroken tijdens bakken: glazuur op breuk! Nooit als kookgerei gebruikt:geen roetsporen.

5e. loodglazuur spat binnen- en buitenkant
 6a. 3 poten b.worstoor verticaal hoekig, geknepen
 c.kraagrand en dekselgeul
 7a. grape
 7b. opslaggerei (?)
 8. Delft, PBA Huyterstraat?
 9. -

1. ONG86-3-036-02
 2. r-gra- 83
 3. ?
 4. DR: 160/DB:-/>>D:105/H:105
 5a. roodbakkend aardewerk
 5b. oranje
 5c.-
 5d. roetaanslag buitenkant, grape helt een beetje over
 5e.loodglazuur spat binnen- en buitenkant
 6a.3 poten b.worstoor verticaal c. manchetrans
 7a. grape
 7b. kookgerei
 9. -

1. ONG86-3-036-03
 2. r-gra- 5
 3. 1350-1475
 4. DR: 160/DB: -/>>D:215 /H:185
 5a. roodbakkend aardewerk
 5b. oranje
 5c.-
 5d. geen roetaanslag: geen kookfunctie, grape staat lichtelijk scheef
 5e. loodglazuur spat binnen- en buitenkant
 6a.3 poten b.worstoor verticaal c. onverdikt afgerond
 7a. grape
 7b. opslaggerei (?)
 9. Clevis/Kottman 1989, 37

1. ONG86-3-369-05
 2. r-kan-32
 3. 1350-1400
 4. DR: 100/DB:-/>>D:174/H:235
 5a. roodbakkend aardewerk
 5b. oranje
 5c. geribbelde schouder en hals
 5d. roetaanslag binnen en buitenkant
 5e. (koperhoudend)
 loodglazuur spat buitenkant
 6a.lobvoeten paarsgewijs b. worstoor verticaal c.manchet met ribbels, concaaf
 7a. kan
 7b. schenkgerei
 9. Ostkamp *et al.*2001, cat. 56

1. ONG86-164-34
2. r-bak-11
3. 1300-1500
4. DR: 300/DB:240/>D: 300/H: -
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. grijs/oranje
- 5c. gegolfde rand
- 5d. holle doorboorde steel, roetaanslag onderkant, stand rand tussen 30 en 45 graden
- 5e. loodglazuur binnen- en buitenkant spat
- 6a. lensbodem b.holle doorboorde steel
- c. naar buiten verdikt, geschubt
- 7a. bakpan
- 7b. bakgerei
9. Carmiggelt & van Veen 1995, Bitter 1997

1. ONG86-3-164-35
2. r-bak-32
3. 1250-1350
4. DR: -/DB:200/>D: -/H:-
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c.-
- 5d. roetaanslag onderkant, stand rand tussen 45 en 60 graden, holle doorboorde steel
- 5e. loodglazuur spat binnenkant
- 6a. lensbodem b.holle doorboorde steel
- c. naar buiten omgeslagen
- 7a. bakpan
- 7b. bakgerei
9. Bartels 1999

1. ONG86-3-369-06
2. r-bak-43
3. ?
4. DR: 225/DB: 200/>D225/H: 75
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. grijs
- 5c.-
- 5d. roetaanslag binnen en buitenkant, stand rand tussen 30 en 45 graden, holle doorboorde steel
- 5e. loodglazuur spat binnenkant
- 6a. lensbodem b.holle doorboorde steel
- c. aan buitenzijde verdikt, bovenop afgeplat
- 7a. bakpan
- 7b. bakgerei
9. Ostkamp 2005

1. ONG86-3-237-06
2. r-bak-19
3. ?
4. DR: 260/DB: 225/>D260/H: 65
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c.-
- 5d. roetaanslag onderkant en zijkant, stand rand tussen 45 en 60 graden
- 5e. loodglazuur spat binnenkant
- 6a. lensbodem b.platte steel met richel
- c. uitstaande afgeronde naar binnen en buiten verdikte rand, lichtelijk naar buitenafgevlakt.
- 7a. bakpan
- 7b. bakgerei
9. -

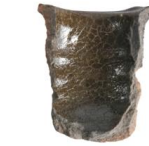

1. ONG86-3-036-01
2. r-stk-27
3. 1425-1700
4. DR: 175/DB: -/>D: 175/H: 125
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c. -
- 5d. roetaanslag onderkant, bodem op pootjes, platte steel, lip ontbreekt
- 5e. loodglazuur dompel binnenkant, spat buitenkant
- 6a. op 3 poten b. platte rechte steel, sterkgeknepen c. omgelsagen rand
- 7a. steelkan
- 7b. kookgerei
9. -

1. ONG86-3-358-11
2. r-dek-20
3. 1425-1700
4. DR: 110/DB: -/>D: 110/H: -
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c. -
- 5d. roetaanslag binnenkant
- 5e. loodglazuur spat binnen en buitenkant
- 6a. - b. hengsel c. opstaande rand
- 7a. deksel
- 7b. afsluiten
9. Bartels 1999

1. ONG86-3-202-15
2. r-dek-20
3. 1425-1700
4. DR: 100/DB: -/>D: 100/H: -
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c. -
- 5d. vingergrepen in aanzet hengsel
- 5e. loodglazuur dompel buitenkant
- 6a.- b. hengsel c. nauwelijks opstaande rand
- 7a. deksel
- 7b. afsluiten
9. Bartels 1999

1. ONG86-3-049-01
2. r-dek-201 (nieuw type)
3. ?
4. DR: 110/DB: -/>D: 110/H: -
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c. -
- 5d. greepje, geen oor
- 5e. loodglazuur spat binnenkant
- 6a. b. greep c. nauwelijks opstaande rand
- 7a. deksel
- 7b. afsluiten
9. -

1. ONG86-3-184-15
2. r-zal- 201 (nieuw type)
3. ?
4. DR: -/DB:35/>D: -/H: -
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c. -
- 5d. -
- 5e. loodglazuur dompel binnenkant, spat buitenkant
- 6a. standvoet b. - c. -
- 7a. zalfpotje
- 7b. medisch/verzorging
9. -

1. ONG86-3-184-14
2. r-zal-201 (nieuw type)
3. ?
4. DR: 80/DB: -/>D: -/H: -
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje
- 5c. -
- 5d. -
- 5e. loodglazuur dompel binnenkant, spat buitenkant
- 6a. standvoet b. - c. -
- 7a. zalfpotje
- 7b. medisch/verzorging
9. -

1. ONG86-3-184-16
2. r-zal-201 (nieuw type)
3. ?
4. DR: 55/DB: -/>D: -/H: -
- 5a. roodbakkend aardewerk
- 5b. oranje/grijs
- 5c. -
- 5d. roetaanslag binnen en buitenkant
- 5e. koperhoudend loodglazuur dompel binnenkant, spat buitenkant
- 6a.- b.- c. plat haaks randje
- 7a. zalfpotje
- 7b. medisch/verzorging
9. -

1. ONG86-3-369-01
2. r-dov-201 (nieuw type)
3. ?
4. DR: 170/DB: -/>D: 170/H: -
- 5a. roodbakkend aardewerk, bleekrood
- 5b. oranje
- 5c. geschubte rand, bovenop lijnen en driehoekstempeltjes
- 5d. oor afgebroken, roetaanslag om rand
- 5e. -
- 6a.- b.- c. geschuopt
- 7a. dover
- 7b. verwarming/afsluiten
9. -

1. ONG86-3-202-34
2. s5-kan-
3. ?
4. DR: 70/DB: -/>D: -/H: -
- 5a. proto-steengoed:
irdenware
- 5b. oranje
- 5c. horizontale ribbels op hals en buik
- 5d. -
- 5e. ijzerengobe met zoutglazuur dompel buitenkant, leemengobe binnenkant
- 6a.- b.lintoor verticaal c. recht, onverdikt, afgerond
- 7a. kan
- 7b. schenkgerai
9. -

1. ONG86-3-252-03
2. s4-kan-1
3. 1275-1325
- 4.DR:90/DB:80/>D:100/H:205
- 5a. bijna-steengoed
- 5b. geel/grijs
- 5c. ribbels op hals en buik, oranje/bruine blos over hele oppervlakte
- 5d. -
- 5e. -
- 6a.standring grof b. lintoor verticaal c. doornrand, doorn onder het midden
- 7a. kan
- 7b. schenkgerai
8. ?
9. -

1. ONG86-3-006-01
2. s4-kan-1
3. 1275-1325
- 4.DR:70/DB:110/>D:127/H:250
- 5a. bijna-steengoed
- 5b grijs
- 5c. radstempel onde rand en op overgang hals-schouder
- 5d. -
- 5e. ijzerengobe dompel buitenkant
- 6 a.standring grof b. lintoor verticaal c. ondersneden kraagrand
- 7a. kan
- 7b. schenkgerai
8. Langerwehe?
9. -

1. ONG86-3-105-01
2. s4-kan-1
3. 1275-1325
4. DR: -/DB: -/>D: -/H: -
- 5a. bijna-steengoed
- 5b. grijs
- 5c.-
- 5d. heel erg gedeukt, misbaksel/2e keuze product
- 5e. ijzerengobe buitenkant dompel binnenkant spat
- 6a. standring grof b. - c. doornrand, doorn onder het midden
- 7a. kan
- 7b. schenkgerai
8. Langerwehe
9. -

1. ONG86-3-192-17
2. s4-kan-1
3. 1275-1325
4. DR: -/DB: 70/>D: -/H: 195
- 5a. bijna-steengoed
- 5b. beige
- 5c.-
- 5d. 2^e keuze/misbaksel: buik en rand vervormd en gedeukt
- 5e. -
- 6a. standring grof b. lintoor verticaal c. manchtrand
- 7a. kan
- 7b. schenkgerai
8. Siegburg
9. -

1. ONG86-3-211-05
2. s4-kan-1
3. 1275-1325
4. DR: 65/DB: 65/>D: 95/H:202
- 5a. bijna-steengoed
- 5b. grijs
- 5c. ribbel over gehele kan
- 5d. licht gedeukt
- 5^e. asglazuur/zoutglazuur buitenkant
- 6a. standing grof b. lintoor verticaal
- c. kraagrand massief
- 7a. kan
- 7b. schenkgerie
- 8.?
9. -

1. ONG86-3-146-13
2. s1-kan-8
3. 1325-1375
4. DR: 70/DB:-/>D: -/H: -
- 5a. steengoed 1
- 5b. lichtgrijs
- 5c. ribbels over hals en buik
- 5d. -
- 5e. -
- 6a.- b. lintoor verticaal c. ronde rechte rand aan binnenzijde verdikt
- 7a. kan
- 7b. schenkgerie
8. Siegburg
9. Krauwer/Snieder 1994, Bitter 1997.

1. ONG86-3-192-18
2. S1-kan-14
3. 1300-1350
4. DR: 40/DB:90/>D:126-/H:143
- 5a. steengoed 1
- 5b. grijs/beige
- 5c. ribbels over hele kan, dikke buikribbel op buikknik
- 5d. -
- 5e. -
- 6a. standing grof b. lintoor verticaal c. ronde rechte rand aan binnenzijde verdikt
- 7a. kan
- 7b. schenkgerie
8. Siegburg
9. Janssen 1988 fig. 5.1, fig. 7.2

1. ONG86-3-202-11
2. s1-kan-18
3. 1400-1500
4. DR: 70/DB:-/>D: -/H:-
- 5a. steengoed 1
- 5b. lichtgrijs
- 5c. horizontale ribbels over hele kan
- 5d. lichtjes ingedeukt: 2e keus? Model s1 maar baksel s4: slechte plek oven?
- 5e. gevlamd, met zoutglazuur spat buitenkant
- 6a. - b. lintoor verticaal c. rechte ronde onverdikte rand
- 7a. kan
- 7b. schenkgerie
8. Siegburg
9. Baart 1977 nr. 446-448

1. ONG86-3-003-02
2. s1-bek-201(nieuw type)
3. 1225-1300
4. DR: -/DB: 40/>D: -/H: -
- 5a. steengoed 1
- 5b. wit
- 5c.
- 5d. model s2-bek-7 maar baksel s1
- 5e. bruine leemengobe buitenkant
- 6a. standvoet hoog, massief b.- c. -
- 7a. beker
- 7b. drinkgerei
8. ?
9. -

1. ONG86-3-123-01
2. s2-spin-1
3. ?
4. DR: 25/DB:-/>D:25-/H: 19
- 5a. steengoed 2
- 5b. grijs
- 5c. ribbels over hele schouder
- 5d. erg versleten, vandaar grijs en weinig glazuur over
- 5e. zoutglazuur binnen en buitenkant
- 6a.- b.- c. -
- 7a. spinsteentje
- 7b. spingerei
8. ?
9. -

1. ONG86-3-175-26
2. s2-spin-1
3. ?
4. DR: 25/DB:-/>D: 25-/H:17
- 5a. steengoed 2
- 5b grijs
- 5c.-
- 5d. roetaanslag
- 5e. zoutglazuur spat buitenkant
- 6a.- b. - c.-
- 7a. spinsteentje
- 7b. spingerei
8. ?
9. -

1. ONG86-3-015-01
2. s2-fle- / s2-kan-
3. 1250-1325
4. DR: /DB:- />D: -/H: -
- 5a.steengoed 2
- 5b. grijs
- 5c.-
- 5d. pootjes zijn versleten
- 5e. ijzerengobe dompel buitenkant
- 6a.4 driehoekige pootjes b.- c.-
- 7a. fles/kan
- 7b. schenkgerei
8. Langerwehe
9. Bruijn 1959, 183/von Bock 1971, 97

